వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

ఈశావాస్యోపనిషత్

ఈశావాస్యోపనిషత్సటీకశాంకరభాష్యోపేతా

బ్రహ్మానన్దసరస్వతీకృతమీశావాస్యరహస్యమ్।

శంకరానన్దకృతేశావాస్యదీపికా।

రామచన్ద్రపణ్డితకృతేశావాస్యరహస్యవివృతిః।

ఈశావాస్యోపనిషత్సటీకభాష్యోపేతా

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

॥అథ శాంకరభాష్యమ్॥

ఈశా వాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాస్తేషామకర్మశేషస్యాఽఽత్మనా యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్। యాథాత్మ్యం చాఽఽత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణమ్। తచ్చ కర్మణా విరుధ్యేతేతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః। నహ్యేవంలక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం

॥ఆనన్దగిరిటీకా॥

యేనాఽఽత్మనా పరేణేశా వ్యాప్తం విశ్వమశేషతః।
సోఽహం దేహద్వయీసాక్షీ వర్జితో దేహతద్గుణైః॥౧॥

ఈశా వాస్యమిత్యాదిమన్త్రాన్వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావద్వ్యుదస్యతి। తథాహి కర్మజడాః కేచన మన్యన్తే స్మ। ఈశా వాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మశేషా మన్త్రత్వావిశేషాదిషేత్వాదిమన్త్రవత్। అతః పృథక్ప్రయోజనాద్యభావాదవ్యాఖ్యేయా ఇతి తాన్ప్రత్యాహ—ఈశా వాస్యమిత్యాదయ ఇతి। కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి। ఇషేత్వేతి శాఖాం ఛినత్తీత్యాదివద్వినియోజకప్రమాణాదర్శనాత్ప్రకరణాన్తరత్వాశ్చేత్యర్థః। శ్రౌతవినియోగాభావేఽపి బర్హిర్దేవసదనం దామీత్యస్య బహిర్లవనప్రకాశనసామర్థ్యాద్బహిర్లవనే యథా వినియోగస్తథా కర్మశేషాత్మప్రకాశనసామర్థ్యేన కర్మస్వేషాం వినియోగ ఇత్యపి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ—తేషామితి। శుద్ధాదివిశేషణస్యాఽఽత్మనః కర్మశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్తద్యాథాత్మ్యం న కేవలం కర్మానుపయోగి కింతు కర్మణా విరుధ్యతే చేత్యాహ—యాథాత్మ్యం చేతి। శుద్ధోఽహం స్వభావతోఽనాగన్తుకేనాపి పాప్మనా విద్ధః సర్వత్రైకోఽశరీర ఆకాశోపమ ఇతి జానన్న కటాక్షేణాపి కర్మ వీక్షతే। కింత్వాపాతప్రతిపత్తిరప్యేతాదృశీ నిరుణద్ధ్యేవ కర్మప్రవృత్తిమిత్యర్థః। కించ యః కర్మశేషః స ఉత్పాద్యో దృష్టో యథా పురోడాశాదిః। వికార్యః సోమాదిః। ఆప్యో మన్త్రాదిః। సంస్కార్యో వ్రీహ్యాదిస్తదుత్పాద్యాదిరూపత్వం వ్యాపకం వ్యావర్తమానమాత్మయాథాత్మ్యస్య కర్మశేషత్త్వమపి వ్యావర్తయతి। తథాఽఽత్మయాథాత్మ్యం కర్తృ భోక్తృ చ న భవతి। యేనం మమేదం సమీహితసాధనం తతో మయా కర్తవ్యమిత్యహంకారాన్వయపురఃసరః కర్త్రన్వయః స్యాదిత్యాహ—నహ్యేవమితి। ననూపనిషదాం జపోపయోగిత్వాదన్యస్య చ ప్రమాణస్యాదర్శనా-

---

శాం॰భా॰—వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం కర్తృభోక్తృరూపం వా యేన కర్మశేషతా స్యాత్। సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్। గీతానాం మోక్షధర్మాణాం

చైవం పరత్వాత్। తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోకృత్వాది చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధం కర్మాణి విహితాని। యో హి

ఆ॰టీ॰—న్నాస్త్యవైతాదృశమాత్మయాథాత్మ్యం తత్రాఽఽహ—సర్వాసామితి। యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థ ఇతి మీమాంసాప్రసిద్ధేః సర్వాసాముపనిషదాం చైకాత్మ్యే తాత్పర్యదర్శనాన్న జపోపయోగిత్వముపనిషదాం శక్యం వక్తుమ్। తథాహి ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య స పర్యగాచ్ఛుక్రమిత్యుపసంహారాదనేజదేకం తదన్తరస్య సర్వస్యేత్యభ్యాసదర్శనాన్నైనద్దేవా ఆప్నువన్నిత్యపూర్వతాసంకీర్తనాత్కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి ఫలవత్తాసంకీర్తనాత్కుర్వన్నేవేహేతి జిజీవిషోర్భేదదర్శినః కర్మకరణానుత్రాదేనాసుర్యా నామ తే ఇతి నిన్దయైకాత్మ్యదర్శనస్య స్తుతత్వాత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీతి యుక్త్యభిధానాచ్చాస్యాస్తావదుపనిషద్ ఐకాత్మ్యతాత్పర్యం దృశ్యతే। ఏవమన్యాసామప్యుపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్తార్థవాదయుక్త్యుపపాదనాని షట్ తాత్పర్యలిఙ్గాని వికల్పేన సముచ్చయేన చాస్మాభిస్తత్త్వాలోకే దర్శితానీతి నేహ ప్రతన్యన్తే। కించ ప్రత్యయసంవాదోఽపి బలవత్త్వే కారణం ప్రసిద్ధమ్। విద్యతే చోపనిషదర్థే గీతాదిసంవాదస్తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావగమ్యమానమైకాత్మ్యం న ప్రమాణాన్తరానుపలమ్భవిరోధేనాపలపనీయమ్। యథేన్ద్రియాన్తరేణానవగమ్యమానమపి రూపం చక్షుషాఽవగమ్యమానం నాపహ్నూయతే తథైకాత్మ్యమపి నాపహ్నవార్హమిత్యాహ—గీతానామితి। 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమ్। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతి' ఇత్యాదిగీతానామ్। 'ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్ ఇత్యాదిమోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః। యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం తర్హి నిరధికారిత్వాత్కర్మకాణ్డముచ్ఛిద్యేతేత్యపి నాఽఽశఙ్కనీయమిత్యాహ—తస్మాదితి। ఔపనిషదాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవత ఇష్యత ఏవ కర్మకాణ్డాప్రామాణ్యమ్। యథా న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి నిషేధశాస్త్రార్థనిశ్చయవత ఇష్యత ఏవ శ్యేనాదివిధ్యప్రామాణ్యమ్। యథా చ తీవ్రక్రోధాక్రాన్తస్వాన్తం ప్రత్యేవ శ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం తథా మిథ్యాత్మదర్శినం ప్రత్యేవ కర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః। అత్ర జైమినిప్రభృతీనాం సంమతిమాహ—యో హీత్యాదినా। అర్థిత్వాదియుక్తస్య కర్మణ్యధికారః షష్ఠేఽధ్యాయే ప్రతిష్ఠాపితః। అర్థిత్వాది చ మి-

---

ఓం పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥

ఓం। శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః।

హరిః ఓం। ఈశా వాస్యమిదꣳ సర్వం యత్కించ జగత్యాం జగత్।

శాంభాం—కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినాఽదృష్టేన స్వర్గాదినా చ ద్విజాతిరహం న కాణకుబ్జత్వాద్యనధికారప్రయోజకధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే సోఽధిక్రియతే కర్మస్వితి హ్యధికారవిదో వదన్తి। తస్మాదేతే మన్త్రా ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాఽఽత్మవిషయం స్వాభావికమజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాదివిజ్ఞానముత్పాదయన్తి। ఇత్యేవముక్తాధికార్యభిధేయసంబన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్సంక్షేపతో వ్యాఖ్యాస్యామః॥

ఈశావాస్యామిత్యాది। ఈశా ఈష్ట ఇతీట్ తేనేశా। ఈశితా పరమేశ్వరః పరమాత్మా సర్వస్య। స హి సర్వమీష్టే సర్వజన్తూనామాత్మా సన్ప్రత్యగాత్మతయా తేన స్వేన రూపేణాఽఽత్మనేశా వాస్యమాచ్ఛాదనీయమ్। కిమ్। ఇదం సర్వం యత్కించ యత్కించిజ్జగత్యాం పృథివ్యాం జగత్తత్సర్వం స్వేనాఽఽత్మనేశేన ప్రత్యగాత్మతయాఽహమేవేదం

ఆంటీం—థ్యాజ్ఞాననిదానమ్। న హి నమోవన్నిష్క్రియస్య స్వత ఏవ దుఃఖాసంసర్గిణః పరమానన్దస్వభావస్య సుఖం మే స్యాద్దుఃఖం మే మా భూదిత్యర్థిత్వం శరీరేన్ద్రియసామర్థ్యేన చ సమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం మిథ్యాజ్ఞానం వినా సంభవతీత్యర్థః। యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకా మన్త్రా న కర్మవిధిశేషభూతా న చ మానాన్తరవిరుద్ధాస్తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వమపి తేషాం సిద్ధమిత్యాహ—తస్మాదేత ఇతి। వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వా ప్రతిపదం వ్యాచష్టే—ఈశేతి। ఈశ ఐశ్వర్యేఽస్య ధాతోః క్విపి లుప్తే కృదన్తరూపమీట్తస్య తృతీయైకవచనమీశేతి। నను కర్తరి

క్విబ్విధానాత్పరమాత్మనశ్చావిక్రియత్వాత్కథం క్విపన్తశబ్దవాచ్యతేతి తత్రాఽఽహ—ఈశితేతి। మాయోపాధేరీశనకర్తృత్వసంభవాత్క్విపన్తశబ్దవాచ్యతా న విరుధ్యతే నిరుపాధికస్య చ లక్ష్యత్వం భవిష్యతీత్యర్థః। ఈశిత్రీశితవ్యభావేన తర్హి భేదః ప్రాప్త ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సర్వజన్తూనామాత్మా సన్నితి। యథాఽఽదర్శాదిషు ప్రతివిమ్బానామాత్మా సన్బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి తథా కల్పితభేదేనశిత్రీశితవ్యభావసంభవాన్న వాస్తవమేదానుమానం సంభవతీత్యర్థః। వస ఆచ్ఛాదనే। అస్య రూపం వాస్యమ్ | తత్త్వేత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం తత్సర్వమీశ్వర ఏవాఽఽస్మైవేతి జ్ఞానేనాఽఽచ్ఛాద-

---

తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మా గృధః కస్య స్విద్ధనమ్॥౧॥

శాంభాం—సర్వమితి పరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదం సర్వం చరాచరమాచ్ఛాదనీయం స్వేన పరమాత్మనా। యథా చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసంబన్ధజక్లేదాదిజమౌపాధికం దౌర్గన్ధ్యం తత్స్వరూపనిఘర్షణేనాఽఽచ్ఛాద్యతే స్వేన పారమార్థికేన గన్ధేన తద్వదేవ హి స్వాత్మన్యధ్యస్తం స్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపం జగత్యాం పృథివ్యాం జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థస్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మాఖ్యం వికారజాతం పరమార్థసత్యాత్మభావనయా త్యక్తం స్యాత్। ఏవమీశ్వరాత్మభావనయా యుక్తస్య పుత్రాద్యేషణాత్రయసంన్యాస ఏవాధికారో న కర్మసు। తేన త్యక్తేన త్యాగేనేత్యర్థః। న హి త్యక్తో మృతః పుత్రో వా భృత్యో వాఽఽత్మసంబన్ధితాయా అభావాదాత్మానం పాలయత్యతస్త్యాగేనేత్యయమేవవేదార్థః। భుఞ్జీథాః పాలయేథాః। ఏవం త్యక్తైషణస్త్వం మా గృధః, గృ-

---

ఆంటీం—నీయమ్। సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యమేష తత్త్వోపదేశశ్ఛాన్దోగ్యే తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః। 'బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్రప్రకాశవిశేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం న సన్స్వప్నవదీర్యతే'। ఉక్తం చ—'న బన్ధోఽస్తి న మోక్షోఽస్తి న

వికల్పోఽస్తి తత్త్వతః। నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వరః' ఇతి।
యస్యోపదేశికజ్ఞానమాత్రేణానృతదృష్టిర్న తిరస్క్రియతే తస్య విచారాదిప్రయత్నేన
తత్త్వప్రకాశే సత్యనృతదృష్టిస్తిరస్క్రియేతేత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ—యథేతి।
చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసంబన్ధాదార్ద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమౌపాధికం మిథ్యా
తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాఽఽచ్ఛాద్యతే తద్వద్విచారాదేః
స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధికత్వం సంభవతీత్యాహ—తద్వదేవ హీతి।
స్వభావోఽనాదిరవిద్యా తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాదిబాధయోగ్యత్వప్రదర్శనార్థం
విశేషణమ్। ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతోఽనృతదృష్టితిరస్కారసంభావనాముక్త్వా
యుక్త్యనభిజ్ఞస్య సర్వమిదమహం చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామధికృతస్య యుక్తికుశలస్య చ
విచారేఽధికృతస్య సర్వకర్మసంన్యాస ఏవాధికార ఇహ మన్త్రే వివక్షిత స్తేన త్యక్తేనేత్యత్ర
త్యాగపరామర్శాత్। త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం
పదమిత్యన్యత్రాప్యుక్తత్వాత్పుత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేపహేతుత్వేన
ప్రసిద్ధత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— ఏవమీశ్వరాత్మేతి। చికీర్షితం సంన్యాసం స్తౌతి—తేన
త్యక్తేనేతి। త్యాగేనాఽఽత్మా రక్షితః
స్యాన్నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః। సంన్యాసినః
శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనాచ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తేఽపి కథంచిద్ద్రవ్యపరిగ్రహే
రాగశ్చేత్ప్రాప్నోతి తన్నిరోధే యత్నః కర్తవ్యః। తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య
నియమవిధిమాహ—ఏవం త్యక్తైషణ ఇతి। స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థ -

---

కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతꣳ సమాః।

శాం॰భా॰—ధిమాకఙ్క్షాం మా కార్షీర్ధనవిషయామ్। కస్యస్విద్ధనం కస్యచిత్పరస్య స్వస్య వా ధనం
మా కాఙ్క్షీరిత్యర్థః। స్విదిత్యనర్థకో నిపాతః। అథవా మా గృధః। కస్మాత్।
కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థో న కస్యచిద్ధనమస్తి యద్గృధ్యేత। ఆత్మైవేదం
సర్వమితీశ్వరభావనయా సర్వం త్యక్తమత అత్మన ఏవేదం సర్వమాత్మైవ చ సర్వమతో
మిథ్యావిషయాం గృధిం మా కార్షీరిత్యర్థః॥౧॥

ఏవమాత్మవిదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసంన్యాసేనాఽఽత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మా రక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః। అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాఽఽత్మగ్రహణాయాశక్తస్యేదముపదిశతి మన్త్రః—కుర్వన్నేవేతి। కుర్వన్నేవేహ నిర్వర్తయన్నేవ కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని జిజీవిషేజ్జీవితుమిచ్ఛేచ్ఛతం శతసంఖ్యాకాః సమాః సంవత్సరాన్। తావద్ధి పురుషస్య పరమాయుర్నిరూపిత-మ్। తథా చ ప్రాప్తానువాదేన యజ్జిజీవిషేచ్ఛతం వర్షాణి తత్కుర్వన్నేవ కర్మాణీత్యేతద్విషయతే। ఏవమేవంప్రకారేణ త్వయి జిజీవిషతి నరే నరమాత్రాభిమానినీత ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వతో వర్తమానాత్మకారాదన్యథా ప్రకారాన్తరం నాస్తి యేన ప్రకారేణాశుభం కర్మ న లిప్యతే కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః। అతః శాస్త్రవిహితాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్। కథం పునరిదమవగమ్యతే। పూర్వేణ మన్త్రేణ సంన్యాసినో జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మనిష్ఠేత్యుచ్యతే। జ్ఞానకర్మణోర్వి-

---

ఆ°టీ°—త్వేఽపి కస్యస్విదితి వితర్కార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం తదిహ న గృహ్యత ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తమ్। వ్యవహారదృష్ట్యాఽప్యాత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం జడస్య చిత్పరతన్త్రత్వాదతోఽప్రాప్తే విషయే నాఽఽకాఙ్క్షా కర్తవ్యా। పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యాకాఙ్క్షావిషయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః॥౧॥

ఆద్యమన్త్రస్య పూర్వార్ధేన తత్త్వోపదేశః కృతస్తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్య సంన్యాసవిధిరుక్తశ్చతుర్థపాదేన సంన్యాసినో నియమవిధిరుక్త ఇతి ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాయ సంక్షిప్యార్థమనువదత్యుత్తరస్య సంబన్ధాభిధిత్సయా—ఏవమాత్మవిద ఇత్యాదినా। పూర్వమన్త్రేణ జ్ఞానం విహితం యస్య తస్యైవోత్తరమన్త్రేణ కర్మ విహితం తతః సముచ్చయానుష్ఠానే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యేకదేశీ శఙ్కాముద్భావయతి—కథం పునరితి। శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారే విరుద్ధత్వాద్వృతుగమనత్రిదణ్డిధర్మవదస్త్వేవ తత్రాపి క్రమేణైకకర్తృకత్వమితి చేన్న। విశిష్టరూపభేదాద్భిన్నాధికారత్వాత్। యచ్చోక్తం జ్ఞానకర్మణోర్వదవిహి-

---

ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే॥౨॥

శాంభాం—రోధం పర్వతవదకమ్ప్యం యథోక్తం న స్మరసి కిమ్। ఇహాప్యుక్తం యో హి జిజీవి షేత్స కర్మ కుర్వన్। ఈశా వాస్యమిదం సర్వం తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మా గృధః కస్యస్విద్ధనమితి చ। న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియాదితి చ పదమ్। తతో న పునరియాదితి సంన్యాసశాసనాత్। ఉభయోః ఫలభేదం చ వక్ష్యతి। ఇమౌ ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సంన్యాసశ్చోత్తరేణ నివృత్తిమార్గేణైషణాత్రయస్య త్యాగః। తయోః సంన్యాసపథ ఏవాతిరేచయతి। న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి చ తైత్తిరీయకే। ద్వావిమావథ పన్థానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో

ఆంటీం—తత్త్వేన శుద్ధిసామ్యాద్విరోధోఽసిద్ధ ఇతి తదసత్।
ఋతుగమనత్రిదణ్డిధర్మయోరప్యవిరోధప్రసఙ్గాత్। తదుభయం నైకస్య విహితమితి చేత్తుల్యమేతత్ప్రతిషేధాత్తత్ర న సముచ్చయ ఇతి చేదిహాపి న కర్మణా న ప్రజయా నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దానిత్యాదిప్రతిషేధస్తుల్యః। కేవలకర్మవిషయో నిషేధ ఇతి న చ వాచ్యం కేవలపదన్యవచ్ఛేద్యాభావాత్సముచ్చయవిధేరద్యాప్యనిశ్చితత్వాత్తస్మాన్న సముచ్చయే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యాహ—జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి। కర్తృత్వాద్యధ్యాసాశ్రయం కర్మ శుద్ధత్వాకర్తృత్వాదిజ్ఞానేనోపమృద్యత ఇతి సంబన్ధగ్రన్థే యథోక్తం సహానవస్థానలక్షణం విరోధం కిం న స్మరసి యేనైకాధికారత్వం తయోః కల్పయసత్యర్థః। మన్త్రలిఙ్గాదపి తయోర్భిన్నాధికారత్వం ప్రతీయత ఇత్యాహ—ఇహాప్యుక్తమితి। జిజీవిషో రాగిణః కర్మ విహితం సర్వమీశ్వర ఏవేతి జ్ఞానవతస్త్యాగో విహితః। కించ ధనసంపన్నస్యైవ కర్మణ్యధికారః। ప్రథమమన్త్రార్ధాధికారిణశ్చ ధనాకాఙ్క్షానిషేధేన కర్మాధికారనిషేధః ప్రతీయత ఇత్యర్థః। జిజీవిషా హి కర్మాధికారిణ ఏవ న జ్ఞానాధికారిణ ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ—న జీవిత ఇతి। అరణ్యం స్త్రీజనాసంకీర్ణమాశ్రమమియాద్గచ్ఛేదితి పదం వేదశాస్త్రస్థితిస్తతోఽరణ్యవాసోపలక్షితాత్సంన్యాసాన్న పునరియాత్కర్మశ్రద్ధయా న ప్రత్యావృత్తిం కుర్యాదితి జిజీవిషాదిరహితస్య సంన్యాసవిధానాదిత్యర్థః। ఇతశ్చ నైకఫలకామస్య జ్ఞానకర్మణోరధికారః ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యాహ—ఉభయోరితి। కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి సనిదానానర్థప్రహాణం జ్ఞానఫలం వక్ష్యతి। సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవ చ దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిలక్షణం కర్మఫలం వక్ష్యతి। అగ్నే నయ సుపథేత్యన్తేనేత్యర్థః। నారాయణోపనిషద్వాక్యమపి భిన్నాధికారిత్వే ప్రమాణయతి—ఇమౌ ద్వావేవేతి।

అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః।

తాꣳస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాఽఽత్మహనో జనాః॥3॥

శాºభాº—నిర్వృత్తిశ్చ విభావిత ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్య నిశ్చితముక్తం వ్యాసేన బేదాచార్యేణ భగవతా। విభాగం చానయోర్దర్శయిష్యామః॥౨॥

అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే—అసుర్యాః పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురాస్తేషాం చ స్వభూతా లోకా అసూర్యా నామ। నామశబ్దోఽనర్థకో నిపాతః। తే లోకాః కర్మఫలాని లోక్యన్తే దృశ్యన్తే భుజ్యన్త ఇతి జన్మాని। అన్ధేనాదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసాఽఽవృతా ఆచ్ఛాదితాస్తాన్స్థావరాన్తాన్ప్రేత్య త్యక్త్వేమం దేహమభిగచ్ఛన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్। యే కే చాఽఽత్మహనః। ఆత్మనం ఘ్నన్తీత్యాత్మఘ్నః। కే తే జనా యేఽవిద్వాంసః। కథం త ఆత్మానం నిత్యం హింసన్తి। అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాఽఽత్మనస్తిరస్కరణాత్। విద్యమానస్యాఽఽత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనలక్షణం తద్ధత స్యేవ తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతావిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యన్తే। తేన హ్యాత్మహననదోషేణ సంసరన్తి తే॥3॥

ఆºటీº—పురస్తాత్సృష్టికాలేఽనునిష్క్రాన్తతరౌ భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ భిన్నాధికారిత్వాదుభయోః సంన్యాస ఏవాతిరిక్తః శ్రేష్ఠో భవతి పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్యర్థః। వ్యాసవాక్యమపి సంవాదకమాహ—ద్వావిమావితి॥౨॥

ఆద్యమన్త్రార్థం ప్రపఞ్చయితుం ప్రథమమవిద్వన్నిన్దా క్రియత ఇత్యాహ—అథేతి। తే లోకా ఇతి తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దార్థే। యథాశ్రుతమితి। యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతాదిజ్ఞానమనుష్ఠితం స తదనురూపామేవ యోనిమాప్నోతీత్యర్థః।

ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరమేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ—కథం తఇతి। ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారే ప్రసఙ్గాభావాదశుద్ధత్వాధ్యాసేన తిరస్కార ఏవాఽఽత్మహన్తృత్వమిత్యాహ—అవిద్యాదోషేణేతి। యథా కస్యచిచ్ఛుద్ధస్య మిథ్యాభిశాపోఽశస్త్రవధ ఉచ్యతే తద్వదాత్మని పాపిత్వాద్యధ్యాసోఽపి హింసైవేత్యర్థః। అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితి సంవేదనమభిధానం చ యత్కార్యం తద్ధతస్యేవ న దృశ్యత ఇతి హననముపచర్యత ఇత్యాహ—విద్యమానస్యేతి। అస్యాఽఽత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ—తేన హీతి॥3॥

అనేజదేకం మనసో జవీయో నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।

శాం॰భా॰—యస్యాఽఽత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో జనా ముచ్యన్తే తే నాఽఽత్మహనః। తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమిత్యుచ్యతే—అనేజదితి। అనేజత్, న-ఏజత్। ఏజృ కమ్పనే। కమ్పనం చలనం స్వావస్థాప్రచ్యుతిస్తద్వర్జితం సర్వదైకరూపమిత్యర్థః। తచ్చైకం సర్వభూతేషు। మనసః సంకల్పాదిలక్షణాజ్జవీయో జవవత్తరమ్। కథం విరుద్ధముచ్యతే ధ్రువం నిశ్చలమిదం మనసో జవీయ ఇతి చ। నైష దోషః। నిరుపాధ్యుపాధిభత్త్వేనోపపత్తేః। తత్ర నిరుపాధికేన స్వేన రూపేణోచ్యతేఽనేజదేకమితి। మనసోఽన్తఃకరణస్య సంకల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాదిహ దేహస్థస్య మనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరగమనం సంకల్పేన క్షణమాత్రాద్భవతీత్యతో మనసో జవిష్ఠత్వం లోకే ప్రసిద్ధమ్। తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాదీన్ద్రుతం గచ్ఛతి సతి ప్రథమం ప్రాప్త ఇవాఽఽత్మచైతన్యావభాసో గృహ్యతేఽతో మనసో జవీయ ఇత్యాహ। నైనద్దేవా ద్యోతనాదేవాశ్చక్షురాదీనీన్ద్రియాణ్యేతత్ప్రకృతమాత్మతత్త్వం నాఽఽప్నువన్న ప్రాప్తవన్తః। తేభ్యో మనో జవీయో మనోవ్యాపారవ్యవహితత్వాత్। ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవ దేవానాం విషయీ భవతి। యస్మాజ్జవనాన్మనసోఽపి పూర్వమర్షత్పూర్వమేవ గతమ్। వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్। సర్వవ్యాపి తదాత్మతత్త్వం సర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేన నిరుపాధికేన స్వరూపేణావిక్రియమేవ సదుపాధికృతాః సర్వాః సంసారవిక్రియా

అనుభవతీవావివేకినాం మూఢానామనేకమివ చ ప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసత ఇత్యేతదాహ—తద్ధావతో ద్రుతం గచ్ఛతోఽన్యానాత్మవిలక్షణాన్మనోవాగి-

---

ఆ°టీ°—ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి—యస్యాఽఽత్మన ఇత్యాదినా। అవిక్రియమేకం చేదాత్మతత్త్వం కథం తర్హి కేచన స్వర్గగామిణః కేచన నరకగామిణ ఇతి సాంసారికవ్యవస్థా స్యాదితి చేన్మనఉపాధినిబన్ధనేత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—మనస ఇత్యాదినా। ఉపాధేరనువర్తనాత్। విక్రియాదివ్యవహారాశ్రయత్వమితి శేషః। నను మనసో దేహాన్తఃస్థత్వాద్బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథం వేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—దేహస్థస్యేతి। జవీయస్త్వాదశ్వాదివత్తర్హి చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నైనద్దేవా ఇతి। చక్షురాదిప్రవృత్తేర్మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్తదవిషయత్వే చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనో న సంభవతీత్యర్థః। మనసో వా కథం న విషయ ఆత్మేత్యత ఆహ—యస్మాదితి। యథా మనస్థం పరిమాణం మనసో న విషయోఽ-

---

తద్భావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి॥౪॥

తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే।

తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః॥౫॥

శాం°భా°—న్ద్రియప్రభృతీనత్యేత్యతీత్య గచ్ఛతీవ। ఇవార్థం స్వయమేవ దర్శయతి—తిష్ఠదితి। స్వయమవిక్రియమేవ సదిత్యర్థః। తస్మిన్నాత్మత్త్వే సతి నిత్య చైతన్యస్వభావే మాతరిశ్వా మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయతి గచ్ఛతీతి మాతరిశ్వా వాయుః సర్వప్రాణభృత్క్రియాత్మకో యదాశ్రయాణి కార్యకరణజాతాని యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని చ యత్సూత్రసంజ్ఞకం సర్వస్య

జగతో విధారయితృ స మాతరిశ్వా। అపః కర్మాణి ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాని। అగ్న్యాదిత్యపర్జన్యాదీనాం జ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని దధాతి విభజతీత్యర్థః। ధారయతీతి వా। భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। సర్వా హి కార్యకారణాదివిక్రియా నిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపే సర్వాస్పదభూతే సత్యేవ భవన్తీత్యర్థః॥౪॥

న మన్త్రాణాం జామితాఽస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థం పునరాహ—తదేజతీతి। తదాత్మతత్త్వం యత్ప్రకృతం తదేజతి చలతి తదేవ చ నైజతి స్వతో నైవ చలతి స్వతోఽచలమేవ సఞ్చలతీవేత్యర్థః। కించ తద్దూరే వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్తత్వాద్దూర ఇవ। తత్ ఉ అన్తిక ఇతి చ్ఛేదః। తద్వన్తికే సమీపేఽత్యన్తమేవ విదుషామాత్మత్వాన్న కేవలం దూరేఽన్తికే చ। తదన్తరభ్యన్తరేఽస్య సర్వస్య। య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః। అస్య సర్వస్య జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య తదు అపి సర్వస్యాస్య బాహ్యతో వ్యాపకత్వాదాకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః। ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి చ శాసనాన్నిరన్తరం చ॥౫॥

ఆ॰టీ॰—త్యన్తావ్యవధానాత్తథాఽఽత్మాఽప్యత్యన్తావ్యవధానాన్మనసో న విషయస్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః। ఉక్తాత్మసంభావనాయోపపత్తిమాహ—తస్మిన్నాత్మతత్వే సతీతి। శ్రౌతాని కర్మాణి సోమాజ్యపయఃప్రభృతిభిరద్భిః సంపాద్యన్త ఇతి సంబన్ధాల్లాక్షణికోఽప్శబ్దః కర్మసు ప్రాణచేష్టాయాశ్చాబనిమిత్తత్వప్రసిద్ధేః। కారణవాచకః శబ్దః కార్యే లక్షణయా ప్రయుక్త ఇత్యర్థః। ఈశ్వరస్యాపి హిరణ్యగర్భస్య నియతప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్త్యాఽధిష్ఠాతా పరమేశ్వరః సంభావ్యత ఇత్యుక్తమిదానీం మాతరిశ్వగ్రహణముపలక్షణార్థమాదాయ తాత్పర్యమాహ—సర్వా హీతి॥౪

జామితాఽఽలస్యం వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చేదస్తి తర్హి నిరన్తరమేకరసం న స్యాన్మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి॥౫॥

యస్తు సర్వాణి భూతాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి।

సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానం తతో న విజుగుప్సతే॥౬॥

యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః।
తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః॥౭॥

శాం॰భా॰—యస్తు। యః పరివ్రాడ్ముముక్షుః సర్వాణి భూతాన్యవ్యక్తాదీని స్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యత్యాత్మవ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః। సర్వభూతేషు చ తేష్వేవ చాఽఽత్మానం తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మత్వేన యథాఽస్య దేహస్య కార్యకారణసంఘాతస్యాఽఽత్మాఽహం సర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతయితా కేవలో నిర్గుణోఽనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాన్తానామహమేవాఽఽత్మేతి సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానం నిర్విశేషం యస్త్వనుపశ్యతి స తతస్తస్మాదేవ దర్శనాన్న విజుగుప్సతే విజుగుప్సాం ఘృణాం న కరోతి। ప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయమ్। సర్వా హి ఘృణాఽఽత్మనోఽన్యద్దుష్టం పశ్యతో భవత్యాత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధం నిరన్తరం పశ్యతో న ఘృణానిమిత్తమర్థాన్తరమస్తీతి ప్రాప్తమేవ। తతో న విజుగుప్సత ఇతి॥౬॥

ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మన్త్ర ఆహ—యస్మిన్సర్వాణి భూతాని। యస్మిన్కాలే యథోక్తాత్మని వా తాన్యేవ భూతాని సర్వాణి పరమార్థాత్మదర్శనాదాత్మైవాభూదాత్మైవ సంవృత్తః పరమార్థవస్తు విజానతస్తత్ర తస్మిన్కాలే తత్రాఽఽత్మని వా కో మోహః కః శోకః। శోకశ్చ మోహశ్చ కామకర్మవీజమజానతో భవతి న త్వాత్మైకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః। కో మోహః కః శోక ఇతి శోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవమదర్శనాత్సకారణస్య సంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి॥౭॥

ఆ॰టీ॰—ఉక్తాత్మజ్ఞానస్య ఫలం విధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ—యస్త్వితి॥౬॥

నిరతిశయానన్దస్వరూపమత ఏవ దుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతః శోకో భవతి హా హతోఽహం న మే పుత్రోఽస్తి న మే క్షేత్రమితి। తతః పుత్రాదీన్కామయతే తదర్థం దేవతారాధనాది చికీర్షతి నత్వాత్మైకత్వం పశ్యతస్తతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలా విద్యానివృత్త్యైవ శోకాదేరాత్యన్తికీ

నివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేన వివక్షితా లయమాత్రస్య సుషుప్తేఽపి భావాదిత్యాహ—శోకశ్చ మోహశ్చేత్యాదినా ॥౭॥

స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరꣳ శుద్ధమపాప-

విద్ధమ్। కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూర్యాథాతథ్య-

తోఽర్థాన్వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః ॥౮॥

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే।

శాం౦భా౦—యోఽయమతీతైర్మన్త్రైరుక్త ఆత్మా స స్వేన రూపేణ కింలక్షణ ఇత్యాహాయం మన్త్రః—స పర్యగాత్స యథోక్త ఆత్మా పర్యగాత్పరి సమన్తాదగాద్గతవానాకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః। శుక్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మద్దీప్తిమానిత్యర్థః। అకాయమశరీరో లిఙ్గశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః। అవ్రణమక్షతమ్। అస్నావిరం స్నావాః శిరా యస్మిన్న విద్యన్త ఇత్యస్నావిరమ్। అవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః। శుద్ధం నిర్మలమవిద్యామలరహితమితి కారణశరీరప్రతిషేధః। అపాపవిద్ధం ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమ్। శుక్రమిత్యాదీని వచాంసి పుంలిఙ్గత్వేన పరిణేయాని। స పర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్మనీషీత్యాదినా పుంలిఙ్గత్వేనోపసంహారాత్। కవిః క్రాన్తదర్శీ సర్వదృక్। నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః। మనీషీ మనస ఈషితా సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః। పరిభూః సర్వేషాం పర్యుపరి భవతీతి పరిభూః। స్వయంభూః స్వయమేవ భవతీతి యేషాముపరి భవతి యశ్చోపరి భవతి స సర్వః స్వయమేవ భవతీతి స్వయంభూః। స నిత్యముక్త ఈశ్వరో యాథాతథ్యతః సర్వజ్ఞత్వాద్యథాతథా భావో యాథాతథ్యం తస్మాద్యథాభూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్కర్తవ్యపదార్థాన్వ్యదధాద్విహితవాన్యథానురూపం వ్యభజదిత్యర్థః। శాశ్వతీభ్యోనిత్యాభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః॥౮॥

అత్రాఽఽద్యేన మన్త్రేణ సర్వేషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః। ఈశా

ఆ°టీ°—యోఽయమితి। స్ను ప్రక్షరణే ధాతుః। స్నావయన్తి శరీరమితి స్నావాః శిరాః క్రాన్తమతిక్రాన్తం నష్టమిత్యుపలక్షణం భూతభవిష్యద్వర్తమానదర్శీ॥౮॥

ప్రకరణవిభాగం దిదర్శయిషుర్వృత్తమనువదతి—అత్రాఽఽద్యేనేతి। యదుక్తం భాస్కరేణ

తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాꣳ రతాః॥౯॥

శా°భా°—వాస్యమిదం సర్వం మా గృధః కస్య స్విద్ధనమిత్యజ్ఞానాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాసంభవే కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదితి కర్మనిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః। అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాదినా। అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి మన ఏవాస్యాఽఽత్మా వాగ్జాయేత్యాదివచనాత్। అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ కర్మనిష్ఠస్య నిశ్చితమవగమ్యతే। తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గస్తేష్వాత్మభావేనాఽఽత్మస్వరూపావస్థానం జాయాద్యేషణాత్రయసంన్యాసేన చాఽఽత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాఽఽత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక

ఆ°టీ°—సర్వాఽప్యుపనిషదేకం బ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం తతః ప్రకరణభేదకరణమనుచితమితి। తదసత్। ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సు

దర్శనాత్। న చ తదపి బ్రహ్మజ్ఞానాఙ్గమితి వాచ్యమ్। పృథక్ఫలశ్రవణాత్। తేనాపి వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్య ప్రకరణభేదేనైవేష్టత్వాద్వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్య ప్రకారాన్తరత్వాత్తస్మాద్యథా కర్మకాణ్డేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణం భిన్నమేవేష్యతే భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణస్తథోపనిషత్స్వపి భిన్నాధికారత్వాత్కర్మావిరుద్ధతద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదో న విరుధ్యతే। మన్త్రార్థే బ్రాహ్మణసంమతిం దర్శయితుముపక్రమతే—అనయోశ్చేత్యాదినా। తత్ర వాక్యే కథమజ్ఞత్వమవగమ్యత ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహ—మన ఏవేతి। జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి కామయమానస్య సర్వథైవ బాహ్యా జాయాదిర్యదా న సంపద్యతే తదాఽధ్యాత్మజాయాదిసంపత్తి దర్శయతి—ఏతచ్చాఽజ్ఞత్వలిఙ్గం మనఆదిష్వాత్మత్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్। యథా చ బాహ్యకామిన్యలామే సుప్తో మనోవిజృమ్భితకామినీముపభుఞ్జానోఽజ్ఞః ప్రసిద్ధస్తద్వదయమపీత్యర్థః। తేషాం చ కర్మణాం ఫలం సంసారాప్తిరేవేత్యపి తత్రైవ దర్శితమిత్యాహ—తథా చేతి। ఏకం సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే ద్వే దేవానాం హుతప్రహుతే దర్శపూర్ణమాసౌ వా త్రీణ్యస్య భోగసాధనాని మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని పశ్వర్థమేకం తత్పయ ఇతి సప్తాన్నసర్గో దర్శితః శ్రుత్యా యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాఽజనయత్పితేత్యాదినా। అత్రైకైకో యజమాన ఏవ విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్య సంసారస్య సాక్షాత్పారమ్పర్యాభ్యాం జనకత్వాత్పితోచ్యతే। తేషు చ సృష్టేష్వన్నేషు తస్య పితురహమిదం మమేదమిత్యాత్మత్వాభ్యాసేన మనఆదిష్వితరేషు చ సంబన్ధాధ్యాసేనావస్థానం సంసారః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। ఏవం మన్త్రప్రదర్శితే నిష్ఠాద్వయే బ్రాహ్మణసంమతి దర్శయిత్వా ప్రకరణవిభాగం

శాంభాం—ఇత్యాదినా। యే తు జ్ఞాననిష్ఠాః సంన్యాసినస్తేభ్యోఽసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాఽఽత్మనా యాథాత్మ్యం స పర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపదిష్టమ్। హ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి। తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసంఘజుష్టామిత్యాది విభజ్యోక్తమ్। యే తు కర్మిణః కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవం జిజీవిషవస్తేభ్య ఇదముచ్యతే—అన్ధం తమ ఇత్యాది। కథం పునరేవమవగమ్యతే న తు సర్వేషామిత్యుచ్యతే—అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి।

యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం తన్న కేన చిత్కర్మణా జ్ఞానాన్తరేణ వా హ్యమూఢః సముచ్చిచీషతి। ఇహ తు సముచ్చిచీషయాఽవిద్వాదాదినిన్దా క్రియతే। తత్ర చ యస్య యేన సముచ్చయః సంభవతి న్యాయతః శాస్త్రతో వా తదిహోచ్యతే। యద్దైవం విత్తం దేవతావిషయం జ్ఞానం కర్మసంబ-

---

ఆ°టి°—దర్శయతి—యే తు జ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యాదినా। అత్యాశ్రమిభ్య ఇతి। ఉత్తమాశ్రమిభ్య ఇత్యర్థః। సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తం పూర్వార్ధేనోత్తరార్ధేన చ సంసారనివృత్తిఫలకముక్తం తన్న శ్రౌతేన స్మార్తేన వా కర్మణా కేనచిదమూఢః సముచ్చిచీషతి। అన్ధం తమ ఇత్యాదౌ తు సముచ్చిచీషయాఽవిద్వదాదినిన్దా దృశ్యతే। తతః కిమిత్యత ఆహ—తత్ర చ యస్యేతి। కస్య తర్హి జ్ఞానస్య కర్మసముచ్చయః సంభవతీత్యత ఆహ—యద్దైవం విత్తమితి। యచ్చోక్తం భాస్కరేణేశా వాస్యమితి మన్త్రే బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యా ఏవ సముచ్చిచీషయా నిన్దోచ్యత ఇతి। తదసత్। న హి ప్రకృతమిత్యేతావతా సంబధ్యతే కిం తు సంబన్ధయోగ్యమ్। శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్తు కర్తృత్వాద్యధ్యాసోపమర్దకత్వాన్నాస్తి కర్మసంబన్ధయోగ్యతా। కించ యస్మిన్నిష్పన్నేఽపి ఫలస్య వ్యవధానం సంభావ్యతే తస్యైవ సహకారిసముచ్చయ ఇష్యతే దర్శాదరిహ త్వేకత్వమనుపశ్యతః కో మోహః కః శోక ఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలమేవ మోహాదినివృత్త్యభిధానాన్న కాలాన్తరీయఫలమ్। తతో న సహకారిసముచ్చిచీషా। కించాస్యా మన్త్రోపనిషదో బ్రాహ్మణే బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేత్యాదౌ తృతీయాశ్రుత్యా యజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనే కరణత్వేన సంబన్ధః ప్రతీయతే। తత్కథం దుర్బలేన ప్రకరణేన సహకారితయా సంబన్ధః ప్రకల్ప్యతే। ప్రధానస్య చ విద్యాయాః సహకారి సంబన్ధవిధిత్సయా నిన్దేత్యప్యయుక్తమ్। అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రవిరోధశ్చ సముచ్చయశ్చ పరేణాపి నేష్యతే। విరోధేనే చ పరిజహ్నా తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవాత్ర సముచ్చయో విధిత్స్యతే। నను దేవతాజ్ఞానస్య కర్మఫలాతి-

---

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఽన్యదాహురవిద్యయా।

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే॥౧౦॥

విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ।

శాం॰భా॰—న్దిత్వేనోపన్యస్తం న పరమాత్మజ్ఞానమ్। విద్యయా దేవలోక ఇతి పృథక్ఫలశ్రవణాత్। తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దా సముచ్చిచీషయా న నిన్దాపరైవైకైకస్య పృథక్ఫలశ్రవణాత్। విద్యయా తదారోహన్తి। విద్యయా దేవలోకః। న తత్ర దక్షిణా యన్తి। కర్మణా పితృలోక ఇతి। నహి శాస్త్రవిహితం కించిదకర్తవ్యతామియాత్। తత్రాన్ధం తమోఽదర్శనాత్మకం తమః ప్రవిశన్తి। కే। యేఽవిద్యాం విద్యాయా అన్యాఽవిద్యా తాం కర్మేత్యర్థః। కర్మణో విద్యావిరోధిత్వాత్। తామవిద్యామగ్ని హోత్రాదిలక్షణామేవ కేవలాముపాసతే తత్పరాః సన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః। తతస్తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసో భూయ ఇవ బహుతరమేవ తే తమః ప్రవిశన్తి। కే, కర్మ హిత్వా యే ఉ యే తు విద్యాయామేవ దేవతాజ్ఞాన ఏవ రతా అభిరతాః। తత్రావాన్తరఫలభేదం విద్యాకర్మణోః సముచ్చయకారణమాహ। అన్యథా ఫలవదఫలవతోః సంనిహితయోరఙ్గాఙ్గితైవ స్యాదిత్యర్థః॥౯ ॥

అన్యదేవేత్యాది। అన్యత్పృథగేవ విద్యయా క్రియతే ఫలమిత్యాహుర్వదన్తి విద్యయా దేవలోకో విద్యయా తదారోహన్తీతిశ్రుతేః। అన్యదాహురవిద్యయా కర్మణా క్రియతే కర్మణా పితృలోక ఇతి శ్రుతేః। ఇత్యేవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనమ్। య ఆచార్యా నోఽస్మభ్యం తత్కర్మ చ జ్ఞానం చ విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తస్తేషామయమాగమః పారమ్పర్యాగత ఇత్యర్థః॥౧౦॥

యత ఏవమతో విద్యాం చావిద్యాం చ దేవతాజ్ఞానం కర్మ చేత్యర్థః। యస్తదేతదుభయం

ఆ॰టీ॰—రిక్తఫలభావాత్సముచ్చయో న సంభవతీత్యత ఆహ—విద్యయేతి। నను సముచ్చిచీషయా నిన్దేతి కిమితి వ్యాఖ్యాయతే।
అధ్యయనవిధేర్మోక్షాదర్వాపర్యవసానానుపపత్తేర్దేవలోకాదిప్రాప్తేః ఫలాభాసత్వాత్ప్రహాణార్థైవ నిన్దా కిం నేష్యతే తత్రాఽఽహ—తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి। న ఫలశబ్దో మోక్షే రూఢో

మోక్షమనిచ్ఛతామపి సమీహితే ఫలవ్యవహారదర్శనాత్తతో యో దేవలోకాదిముపాదిత్సతే తస్య తదపి ఫలం భవత్యేవేత్యర్థః॥౯॥౧౦॥౧౧ ॥

అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే॥౧౧॥

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసంభూతిముపాసతే।

తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ సంభూత్యాꣳ రతాః॥౧౨॥

అన్యదేవాఽఽహుః సంభవాదన్యదాహురసంభవాత్।

ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే॥౧౩॥

శాం॰భా॰—సహైకేన పురుషేణానుష్ఠేయం వేద తస్యైవం సముచ్చయకారిణ ఏవైకపురుషార్థసంబన్ధః క్రమేణ స్యాదిత్యుచ్యతే—అవిద్యయా కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినా మృత్యుం స్వాభావికం కర్మ జ్ఞానం చ మృత్యుశబ్దవాచ్యముభయం తీర్త్వాఽతిక్రమ్య విద్యయా దేవతాజ్ఞానేనామృతం దేవతాత్మభావమశ్నుతే ప్రాప్నోతి। తద్ధ్యమృతముచ్యతే యద్దేవతాత్మగమనమ్॥౧౧॥

అధునా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం నిన్దోచ్యతే—అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసంభూతిం సంభవనం సంభూతిః సా యస్య కార్యస్య సా సంభూతిస్తస్యా అన్యాఽసంభూతిః ప్రకృతిః కారణమవిద్యాఽవ్యాకృతాఖ్యా తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాం కామకర్మవీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతే యే తే తదనురూపమేవాన్ధం తమోఽదర్శనాత్మకం ప్రవిశన్తి। తతస్తస్మాదపి భూయో బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి య ఉ సంభూత్యాం కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతాః॥౧౨॥

అధునోభయోరుపాసనయోః సముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ—అన్యదేవేతి। అన్యదేవ పృథగేవాఽఽహుః ఫలం సంభవాత్సంభూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః। తథా చాన్యదాహురసంభవాదసంభూతేరవ్యాకృతాదవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి ప్రకృతిలయ ఇతి చ పౌరాణికైరుచ్యత ఇత్యేవం శుశ్రుమ ధీరాణాం వచనం యే నస్తద్విచచక్షిరే వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః॥౧౩॥

ఆ°టీ°—చిత్త్రన్తా మాయా పరమేశ్వరస్యోపాధిః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధాఽత్రాసంభూతిశబ్దేనోచ్యతే న బ్రహ్మ। తస్య నిర్వికారస్య సాక్షాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తేః। భాస్కరాభిమతస్తు పరిణామవాదస్తత్త్వాలోకే నిరస్త ఏవాస్మాభిః। సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేన చ సుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్య పురుషేణార్థ్యమానతాఽప్యుపపద్యతే। ఫలం చ కర్మోపాసన ఇవ ప్రకృత్యుపాసనేఽపి పరమేశ్వర ఏవ దాస్యతి। తతో జడత్వాత్ప్రకృతేః ఫలదాతృత్వానుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపి కుచోద్యమేవ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥

సంభూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ।

వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సంభూత్యాఽమృతమశ్నుతే॥౧౪॥

హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖమ్।

తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్టయే॥౧౫॥

శాం॰భా॰—యత ఏవమతః సముచ్చయః సంభూత్యసంభృత్యుపాసనయోర్యుక్త ఏవైకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ—సంభూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ। వినాశేన వినాశో ధర్మో యస్య కార్యస్య స తేన ధర్మిణాఽభేదేనోచ్యతే వినాశ ఇతి। తేన తదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా హిరణ్యగర్భోపాసనేన హ్యాణిమాదిప్రాప్తిః ఫలమ్। తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసంభూత్యాఽవ్యాకృతోపాసనయాఽమృతం ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే। సంభూతిం చ వినాశం చేత్యత్రావర్ణలోపేన నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః। ప్రకృతిలయఫలశ్రుత్యనురోధాత్॥౧౪॥

మానుషదైవవిత్తసాధ్యం ఫలం శాస్త్రలక్షణం ప్రకృతిలయాన్తమ్। ఏతావతీ సంసారగతిః। అతః పరం పూర్వోక్తమాత్మైవాభూద్విజానత ఇతి సర్వాత్మభావ ఏవ సర్వైషణాసంన్యాసజ్ఞాననిష్ఠాఫలమ్। ఏవం ద్విప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణో వేదార్థోఽత్ర ప్రకాశితః। తత్ర ప్రవృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య విధిప్రతిషేధలక్షణస్య కృత్స్నస్య ప్రకాశనే ప్రవర్గ్యాన్తం బ్రాహ్మణముపయుక్తమ్। నివృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య ప్రకాశనేఽత ఊర్ధ్వం బృహదారణ్యకముపయుక్తం తత్రనిషేకాదిశ్మశానాన్తం కర్మ కుర్వఞ్జిజీవిషేద్యో విద్యయా సహాపరబ్రహ్మవిషయయా తదుక్తం విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్రుత ఇతి। తత్ర కేన మార్గేణామృతత్వమశ్నుత ఇత్యుచ్యతే—తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మడలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఏతదుభయం సత్యం బ్రహ్మోపాసీనో యథోక్తకర్మకృచ్చ యః సోఽన్తకాలే ప్రాప్తే సత్యాత్మానమాత్మనః ప్రాప్తిద్వారం యాచతే హిరణ్మయేన పాత్రేణ। హిరణ్మయామివ హిరణ్మయం జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్। తేన పాత్రేణేవాపిధానభూతేన సత్యస్యైవాఽఽదిత్యమణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితమాచ్ఛాదితం ముఖం ద్వారం తత్త్వం హే పూషన్నపావృణ్వపసారయ సత్య-

---

ఆ॰టీ॰—విస్తరేణోక్తమర్థజాతం సంక్షిప్యోపసంహరతి—మానుషదైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా। శరీరపాటవం గోభూహిరణ్యాదిసాధనసంపత్తిశ్చ మానుషం విత్తమ్। దైవం విత్తం దేవతాజ్ఞాన-

పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య వ్యూహ రశ్మీన్సమూహ।

తేజో యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి యోఽసావసౌ

పురుషః సోఽహమస్మి ॥౧౬॥ వాయురనిలమమృతమథేదం

భస్మాన్తఀ శరీరమ్।

శాం॰భా॰—ధర్మాయ తవ సత్యస్యోపాసనాత్సత్యం ధర్మో యస్య మమ సోఽహం సత్యధర్మా తస్మై మహ్యమథవా యథాభూతస్య ధర్మస్యానుష్ఠాత్రే దృష్టయే తవ సత్యాత్మన ఉపలబ్ధయే॥౧౫॥

పూషన్నితి। హే పూషన్। జగతః పోషణాత్పూషా రవిస్తథైక ఏవ ఋషతి గచ్ఛతీత్యేకర్షిః। హే ఏకర్షే। తథా సర్వస్య సంయమనాద్యమః। హే యమ। తథా రశ్మీనాం ప్రాణానాం రసానాం చ స్వీకరణాత్సూర్యః। హే సూర్య। ప్రజాపతేరపత్యం ప్రాజాపత్యః। హే ప్రాజాపత్య। వ్యూహ విగమయ రశ్మీన్స్వాన్। సమూహ, ఏకీ కురు ఉపసంహర తే తేజస్తాపకం జ్యోతిః। యత్తే తవ రూపం కల్యాణతమమత్యన్తశోభనం తత్తే తవాఽఽత్మనః ప్రసాదాత్పశ్యామి। కించాహం న తు త్వాం భృత్యవద్యాచే యోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థో వ్యాహృత్యవయవః పురుషః పురుషాకారత్వాత్పూర్ణం వాఽనేన ప్రాణబుద్ధ్యాత్మనా జగత్సమస్తమితి పురుషః పురి శయనాద్వా పురుషః సోఽహమస్మి భవామి॥౧౬॥

వాయురితి। అథేదానీం మమ మరిష్యతో వాయుః ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానం ప్రతిపద్యతామితి వాక్యశేషః। లిఙ్గం చేదం జ్ఞానకర్మసంస్కృతముత్క్రామత్విత్ ద్రష్టవ్యమ్। మార్గయా-

---

ఆ॰టీ॰—ముత్తరగ్రన్థస్య సంబన్ధాభిధిత్సయాఽర్థవిశేషమనువదతి—తత్ర నిషేకాదీత్యాదినా। తదుక్తమితి తం ప్రత్యుక్తం మన్త్రేణ విద్యాం చేత్యాదినాఽఽపేక్షికామృతత్వం ఫలమిత్యుక్తమస్మాభిరితి॥౧౫॥

వ్యాహృత్యవయవ ఇతి। తస్య భూరితి శిరః భువ ఇతి బాహుః సువరితి ప్రతిష్ఠా పాదావిత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥

ఓం క్రతో స్మర కృతꣳ స్మర ఋతో స్మర కృతꣳ స్మర॥౧౭॥

అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్।

శాం॰భాం॰—చనసామర్థ్యాత్। అథేదం శరీరమగ్నౌ హుతం భస్మాన్తం భూయాత్। ఓమితి యథోపాసనర్మోప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యం బ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే। హే క్రతో సంకల్పాత్మక స్మర యన్మమ స్మర్తవ్యం తస్య కాలోఽయం ప్రత్యుపస్థితోఽతః స్మరైతావన్తం కాలం భావితం కృతమగ్నే స్మర యన్మయా బాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితం కర్మ తచ్చ స్మర। క్రతో స్మర కృతం స్మరేతి పునర్వచనమాదరార్థమ్॥౧౭॥

పునరన్యేన మన్త్రేణ మార్గం యాచతే—అగ్నే నయేతి। హేఽగ్నే నయ గమయ సుపథా శోభనేన మార్గేణ। సుపథేతి విశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థమ్। నిర్విణ్ణోఽహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగతలక్షణేనాతో యాచే త్వాం పునః పునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనేన పథా నయ। రాయే ధనాయ కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః। అస్మాన్యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్విశ్వాని సర్వాణి హే దేవ వయునాని కర్మాణి ప్రజ్ఞానాని వా విద్వాఞ్జానన్। కిం చ యుయోధి వియోజయ వినాశయాస్పదస్మత్తో జుహురాణం కుటిలం వఞ్చనాత్మకమేనః పాపమ్। తతో వయం విశుద్ధాః సన్త ఇష్టం ప్రాప్స్యామ ఇత్యభిప్రాయః। కింతు వయమిదానీం తే న శక్నుమ పరిచర్యం కర్తే భూయిష్ఠాం బహుతరామ్। తే తుభ్యం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం విధేమ నమస్కారేణ పరిచరేమేత్యర్థః। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే। వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సంభృత్యాఽమృతమశ్నుత ఇతి శ్రుత్వా కచిత్సంశయం కుర్వన్తి। అతస్తన్నిరాకరణార్థం సంక్షేపతో విచారణాం కరిష్యామః। తత్ర తావత్కినిమిత్తః సంశయ ఇత్యుచ్యతే। విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతేఽమృతత్వం చ। ననూక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః। సత్యమ్।

విరోధస్తు నావగమ్యతే విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్। యథాఽవిద్యానుష్ఠానం విద్యోపాసనం చ శాస్త్రప్రమాణకం తథా తద్విరోధావిరోధావపి। యథా చ న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి శాస్త్రాదవగతం పునః శాస్త్రేణైవ బాధ్యతేఽ-

---

ఆ°టీ°—మన్త్రాన్పదశో వ్యాఖ్యాయ సంక్షేపతో విచారమారభతే—అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా। అమృతత్వం చేతి। అమృతత్వం చ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి సంబన్ధః। శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ న తర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తే

యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమఉక్తిం విధేమ ॥౧౮॥

ఇత్యుపనిషద్ ॥ ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సంపూర్ణా ॥

ఓం పూర్ణమదః ° శిష్యతే ॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః ॥

శా°భా°—ధ్వరే పశుం హింస్యాదితి। ఏవం విద్యావిద్యయోరపి స్యాత్। విద్యాకర్మణోశ్చ సముచ్చయో న దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతిశ్రుతేః। విద్యాం చావిద్యాం చేతివచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న। హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్। విద్యావిద్యావిరోధావిరోధయోర్వికల్పాసంభవాత్సముచ్చయ విధానాదవిరోధ ఏవేతి చేన్న।' సహసంభవానుపపత్తేః। క్రమేణైకాశ్రయే స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న। విద్యోత్పత్తావవిద్యాయా హ్యస్తత్వాత్తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః। న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం తస్మిన్నేవాఽఽశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిర్నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా। యస్మిన్సర్వాణి

భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి శోకమోహాద్యసంభవశ్రుతేః। అవిద్యాసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోఽప్య-

---

ఆ॰టీ॰—సిద్ధాన్తీ శాస్త్రసిద్ధ ఏవ విరోధ ఇత్యాహ—న దూరమేతే ఇతి। విషూచీ నానాగతీ విద్యావిధే దూరం విపరీతే అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః। సహసంభవానుపపత్తేరితి। కాఽనుపపత్తిః। కాఠకే విరోధశ్రవణాత్। తద్గతవిద్యా విద్యయోర్విరోధోఽస్తు। ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాదవిరోధో భవిష్యతీతి న చ వాచ్యమ్। విరోధావిరోధయోః సిద్ధత్వేన వికల్పాసంభవాదుదితానుదిత హోమయోర్హి పురుషతన్త్రత్వాద్యుక్తో వికల్ప ఇత్యుక్తం, తర్హ్యవిరోధ ఏవాస్తు సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్న। ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః శుక్తివిద్యావిద్యయోరివ సహసంభవానుపపత్తేః సముచ్చయవిధిరసిద్ధః। సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధావగమోఽవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః స్యాదిత్యర్థః। సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితి చేద్యది పూర్వమవిద్యా పశ్చాత్తు విద్యేతి క్రమస్తర్హీష్యత ఏవ యది పశ్చాత్తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ—న విద్యోత్పత్తావితి। పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాదన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌ కారణాసంభవాన్మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానామపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః। విద్యోత్పత్తౌ మా భూదవిద్యా కర్మ తు భవిష్యతి విదుషోఽపి వ్యాఖ్యానభిక్షాటనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యాసంభవాదితి। చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మ జ్ఞానేన సహ తవ సముచ్చిచీషితం

శాం॰భా॰—నుపపత్తిమవోచామ। అమృతమశ్రుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం విద్యాశబ్దేన పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గాదియాచనమనుపపన్నం స్యాత్తస్మాదుపాసనయా సముచ్చయో న పరమాత్మవిజ్ఞానేనేతి యథాఽస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం ఏవమన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే॥౧౮॥

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్॥॥ఓం తత్సత్॥

ఆ॰టీ॰—బ్రహ్మాత్మైకత్వం తు సాక్షాదనుభవతో న చోదనా సంభవతి కామాభావాత్కామినో సర్వాశ్చోదనాః। 'అకామినః క్రియా కాచిద్దృశ్యతే నేహ కస్య చిత్। యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమ్' ఇతి స్మరణాత్।
విద్వచ్ఛరీరస్థితిహేత్వవిద్యాలేశాశ్రయకర్మశేషనిమిత్తం తు విదుషో భిక్షాటనాది, న కర్మ, చోదనాభావాత్కింతు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావి తత్కర్మాభాసం తచ్చ విద్వాన్న స్వగతం మన్యతే కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసంభవాన్నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః। యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే। విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి తత్రాఽఽహ—అమృతమితి। ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయాదిమన్త్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్। న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః। తతో ముఖ్యార్థబాధాద్గౌణార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః। యస్మాదర్థాన్తరం న సంగచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః॥౧౮॥

ఈశాప్రభృతిమాప్యస్య శాంకరస్య పరాత్మనః।

మన్త్రోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటమ్॥

ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్ద భగవత్పూజ్యపాదశిష్యభగవదానన్దజ్ఞానకృతా వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా॥ఓం తత్సత్॥

॥అథేశావాస్యభాష్యమువటార్యకృతమ్॥

ఓం। సమాప్తం కర్మకాణ్డం జ్ఞానకాణ్డమిదానీం ప్రస్తూయతే। ఈశా వాస్యం తిస్రోఽనుష్టుభః। దధ్యఙ్ఙథర్వణ ఋషిః స్వం శిష్యం పుత్రం వా గర్భాధానాదిభిః సంస్కారైః సంస్కృతశరీరమధీతవేదముత్పాదితపుత్రం యథాశక్త్యనుష్ఠితయజ్ఞమపాపం నిఃస్పృహం

యమనియమవన్తమతిథిపూజాపనీతకిల్బిషం ముముక్షుముపసన్నం శిక్షయన్నాహ—ఈశా వాస్యమిదꣳ సర్వమితి। ఈశ ఐశ్వర్యే క్విపి తృతీయాన్తస్యైతద్రూపం యదీశాఽనేన వాస్యం వాసనీయం మమేదమిత్యనయా భావనయాఽఽచ్ఛాదనీయమిదం సర్వమితి ప్రత్యక్షతో నిర్దిశతి యత్కించ యత్కించశబ్దో భిన్నక్రమః కించ యజ్జగత్యాం పృథివ్యాం జగజ్జఙ్గమాది స్వస్వామిసంబన్ధాలిఙ్గితం స్యాత్తేనానేన సర్వేణ త్యక్తేన త్యక్తస్వస్వామిసంబన్ధేన భోగాన్భుఞ్జీథా అనుభవేః। మా గృధః। గృధు అభికాఙ్క్షాయామితి మాఽభికాఙ్క్షయ మా కృథా మమేదమితి। కిం కారణం కస్య స్విద్ధనం స్విదితి నిపాతో వితర్కవచనః। కస్య పునరేతద్ధనం న కస్యచిదపీత్యర్థ ఇత్యభిప్రాయః। సర్వాణ్యయథార్థాని హి ద్రవ్యాణ్యుత్పద్యన్తే। తద్యథా స్త్రియం పతిరన్యథా భుఙ్క్తేఽన్యథా పుత్రోఽన్యథా ప్రాంఘూర్ణకః। తథా చ కటకకేయూరకుణ్డలాదీన్యలంకరణాన్యన్యం చాన్యం చ పురుషముపతిష్ఠమానాని దృశ్యన్తే। అతః సర్వార్థస్య యః స్వస్వామిసంబన్ధో మమేదమితి బుద్ధిః సా త్వవిద్యా। నిఃస్పృహస్య యోగేఽధికార ఇతి వాక్యార్థః॥౧॥

నిస్పృహస్యాపి యోగినో జ్ఞాననిమిత్తే కర్మణ్యధికార ఇత్యేతమర్థమాహ—కుర్వన్నేవ। కుర్వన్నేవ కర్మాణి ముక్తిహేతుకానీహలోకే జిజీవిషేజ్జిజీవిషేరితి పురుషవ్యత్యయః ప్రత్యక్షకృతత్వాన్మన్త్రస్య జీవితుమిచ్ఛేః పథ్యహితమితభక్షణేన శతం సమా ఇత్యుపలక్షణార్థమ్। ఏవం త్వయి తవేతి విభక్తివ్యత్యయః। ముక్తిరస్తీతి శేషః। నాన్యథేతోఽస్తీతః ప్రకారాదన్యథా ముక్తిర్నాస్తి। ఏతదుక్తం భవతి—యథా స్వర్గప్రాప్తౌ నానాభూతాః ప్రకారాః సన్తి న తథా ముక్తావిత్యర్థః। నను కర్మణః ఫలేన భవితవ్యమ్। అథ కథం ముక్తేః ప్రాప్తిరిత్యేతదాశఙ్కయాఽఽహ—న కర్మ లిప్యతే నరే। న హి ముక్త్యర్థం కర్మ క్రియమాణం నరే మనుష్యే సంబధ్యతే ముక్తిదానేనోపక్షీణశక్తిత్వాత్। తథా చ బృహదారణ్యకమ్—తమేతం వేదానువచనేన వివిదిషన్తి బ్రహ్మచర్యేణ తపసా శ్రద్ధయా యజ్ఞేనానాశకేన చేతి। వివిదిషన్తి వేదితుమిచ్ఛన్తి। అనేనైతద్దర్శయతి యావదిచ్ఛాప్రవృత్తిస్తావత్కర్మస్వధికార ఇతి॥౨॥

ఇదానీం స్వర్గాదిప్రాప్తిహేతుభూతాని కర్మాణి యే కుర్వన్తి తే నిన్ద్యన్తే—అసుర్యా నామ। అసుర్యాః పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురా అసురాణాం స్వభూతా ఏవంసంజ్ఞకాస్తే లోకాః। అన్ధేన తమసాఽజ్ఞానలక్షణేన తమసాఽఽవృతాః సంవృతాస్తాంల్లోకాంస్తే జనాః ప్రేత్య మృత్వాఽపి గచ్ఛన్తి। యే కే చాఽఽత్మహనో జనాః। యే జనా ఆత్మానం నిఘ్నన్తి యే స్వర్గప్రాప్తిహేతుభూతాని హి నూనం కర్మాణి కుర్వన్తి తే హి జనిత్వా మ్రియన్తే మృత్వా జాయన్త ఏవం మహతీం వినష్టిం ప్రాప్నువన్తి॥౩॥

ఇదానీం యమనియమవతాం ముముక్షూణాం యథాభూతం పరం బ్రహ్మ ఆత్మత్వేనోపాస్యం తదాహ—ఉక్తం చ—'అహం బ్రహ్మాస్మి సంవధ్య ఇదం సర్వం చ మన్మయమ్। మయి విద్యా సముద్దిష్టా విముక్తిర్యన్ని బన్ధనీ' ఇతి। అనేజదేకమ్। త్రిష్టుబ్యదనేజదచలత్తత్త్వమస్తి ఏకమద్వితీయం విజ్ఞానఘనరూపేణ మనసో జవీయః। మనస్తావచ్ఛీఘ్రం భవతి తతోఽపి శీఘ్రతరం ప్రసవదానేన కారణభూతత్వాత్। నైనదేవా ఆప్నువన్। నచైతత్తత్త్వం దేవా అపి ప్రాప్తుం శక్తాః సూక్ష్మత్వాత్। పూర్వపర్శత్। రిశతిహింసాకర్మా పూర్వం పూర్వమపి విద్యమానం సదర్శద్రిశతీతి రిశన్న రిశదర్శత్। ధాతోరికారలోపశ్చాన్దసః। ఇకారలోపే కృతేఽర్శద్భవత్యవినశ్యదాస్తేఽనాదినిధనమిత్యర్థః। తద్ధావతస్తదః స్థానే యదో వృత్తిరుద్దేశ్యత్వాత్। యచ్చ ధావతోఽన్యాన్పురుషాదీనత్యేత్యతిక్రమ్య గచ్ఛతి తథా తిష్ఠత్సర్వత్ర స్థితం సర్వగతత్వం సర్వశక్తిత్వమనేన వ్యాఖ్యాయతే। తస్మిన్నపః। యస్మింశ్చాపః కర్మాణి మాతరిశ్వా వాయుర్దధాతి స్థాపయతి సర్వాణి కర్మాణి యజ్ఞదానహోమాదీని సమిష్టయజుషి వాయౌ స్థాప్యన్తే స్వాహా వాతేధా ఇతి వాయుప్రతిష్ఠత్వాభిధానాత్। సమష్టివ్యష్టిరూపో హ్యాసావితి వాయురపి యస్మిన్కర్మాణి స్థాపయతి యాగహోమదానానాం పరమం నిధానమిత్యర్థః॥౪॥

ఏవం కారణరూపమాత్మానముద్దిశ్యాథేదానీం కార్యరూపేణోద్దిశతి—తదేజతి। అనుష్టుభస్త్రిస్రః। తదేవ సర్వరూపేణావస్థితం సదేజతి కమ్పవద్భవతి క్రియావద్భవతి తదేవ నైజతి న చలతి స్థావరరూపావస్థితం తద్దూరే తదేవ దూర ఆదిత్యనక్షత్రాదిరూపేణ। తద్వన్తికే తదేవ చాన్తికే పృథివ్యాదిరూపేణ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యేతద్దర్శనార్థో గ్రన్థః। తదన్తరస్య సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య విజ్ఞానఘనరూపేణాన్తర్మధ్యత ఆస్తే తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః। తదేవ సర్వస్యాస్య ప్రాణిజాతస్య బాహ్యతో జడరూపేణ వ్యవస్థితమాస్తే చేతనాచేతనరూపమనన్తం సర్వగతం బ్రహ్మేత్యర్థః। అస్యా ఉపాసనాయా అర్చిరాదిచిన్తనం నాస్తీతి కేచిదాహురిహైవ బ్రహ్మప్రాప్తేః॥౫॥

యస్తు। తు శబ్దో విశేషణార్థః। యః పునః సర్వాణి భూతాని చేతనాచేతనాన్యాత్మన్నాత్మన్యేవానుపశ్యతి మయ్యేవ సర్వాణి భూతాన్యవస్థితాని న మద్వ్యతిరిక్తాన్యహమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానమవస్థితమవ్యతిరిక్తం పశ్యతి తతో న విచికిత్సతి। ఏవంపశ్యతో యోగినో హి సర్వాణి భూతాని పరబ్రహ్మరూపాణ్యాత్మసంస్థితాని భవన్తి విజ్ఞానఘనానన్యైకత్వాదిత్యతో విచారో నివర్తతే॥౬॥

కించ—యస్మిన్సర్వాణి। యస్మిన్నవస్థావిశేషే సర్వాణి భూతాని చేతనాచేతనాన్యాత్మైవాభూత్సంభవతి విజానత ఆత్మైవేదం సర్వమ్। సర్వం ఖల్విదం

బ్రహ్మేత్యేవమాదివాక్యవిచారణావధృతవిజ్ఞానస్య కృతచేతసోఽవస్థావిశేషే తత్ర తస్యామవస్థాయాం యోగినః కో మోహః కః శోకో న కశ్చిదపీత్యభిప్రాయః। శోకమోహావపరిజ్ఞాతతత్త్వస్య భవతో నైకత్వమనుపశ్యతో ధ్యాయతః॥౭॥

స పర్యగాత్। జగతీ। య ఏవమాత్మానముపాస్తే స పర్యగాత్పరిగచ్ఛతి శుక్రం శుక్లం విజ్ఞానానన్దస్వభావమచిన్త్యశక్తిమకాయం న విద్యతే కాయః శరీరం యస్య స తథోక్తోఽవణం కాయరహితత్వాదేవాస్నావిరం స్నాయురహితమకాయత్వాదేవ శుద్ధమనుపహతం సత్త్వరజస్తమోభిరపాపవిద్ధం క్లేశకర్మవిపాకాశయైరసంస్పృష్టమకాయమవ్రణమస్నావిరమితి పునరుక్తాన్యభ్యాసే భూయాంసమర్థం మన్యన్త ఇత్యదోషః। ఇత్థం- భూతం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యతే। అథాఽఽత్మోపాసనాయుక్తస్య ఫలమాహ—యథ కవిః క్రాన్తదర్శనో మనీషీ మేధావీ పరిభూః సర్వతో భవితా విజ్ఞానబలాత్స్వయంభూః స్వయం జ్ఞానబలాద్బ్రహ్మరూపేణ భవితా యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాద్యథాస్వరూపమర్థాన్విహితవాన్। త్యక్తస్వస్వామిసంబన్ధైరర్థైశ్చేతనాచేతనైరుపభోగం కృతవాన్। శాశ్వతీభ్యోఽనన్తాభ్యః సమాభ్యోఽర్థాయానన్తవర్షప్రాప్తయే చ కర్మ కృతవాన్। నను కర్మజాడ్యాల్లోకః కర్మవానేవ భవతి। సత్యమాత్మసంస్కారకం తు కర్మ బ్రహ్మభావజనకం స్యాత్తస్మాత్సోఽపి గచ్ఛతి శుక్రమకాయం బ్రహ్మ॥౮॥

ఇత ఉత్తరముపాసనామన్త్రాః ప్రోచ్యన్తే—అన్ధం తమః। షడనుష్టుభో లోకాయతికాః ప్రస్తూయ నిన్ద్యన్తే యేషామేతద్దర్శనం జలబుద్బుదవజ్జీవా మదశక్తివద్విజ్ఞానమిత్యన్ధం తమః ప్రవిశన్తి। యే చాసంభూతిముపాసతే మృతస్య సతః పునః సంభవో నాస్త్యతః శరీరగ్రహణాదస్మాకం ముక్తిరేవ న హి విజ్ఞానాత్మా కశ్చిదనుచ్ఛిత్తిధర్మాఽస్తి యో యమనియమైః సంబధ్యతే। ఏవం యేఽధ్యానముపాసతే తేఽజ్ఞానలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి। తతోఽపి భూయో బహుతరమివానర్థకమన్ధం తమః ప్రవిశన్తి। యే ఉ ఉకారః కర్మోపగ్రహణార్థాయ యే సంభూత్యామేవ రతా ఆత్మైవాస్తి నాన్యత్కిచిదస్తీత్యభిప్రాయః। కర్మపరాఙ్ముఖా యత్కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డయోరసంబన్ధ ఇత్యభిప్రాయః। స్వబుద్ధిఫల్గుతాం విభావయన్త ఆత్మజ్ఞానమాత్ర ఏవ రతాః॥౯॥

అన్యదేవ। అన్యదేవ ఫలమాహుః సంభవాత్సంభవపరిజ్ఞానాదన్యదాహుః ఫలమ సంభవాత్సంభవపరిజ్ఞానాత్। ఇత్యేవం శుశుమ శ్రుతవన్తో వయం ధీరాణాం వచాంసి యే ధీరా నోఽస్మాకం తద్బ్రహ్మ విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తః॥౧౦॥

సంభూతిం చ। సమస్తస్య జగతః సంభవైకహేతుం చ పరం బ్రహ్మ వినాశం చ వినాశి చ శరీరం యో యోగీ తదుభయమేవ వేద జానాతి సహైకీభూతం శరీరగ్రహణేన జ్ఞానోత్పత్తిహేతుని కర్మాణి కరోతి స వినాశేన వినాశినా శరీరేణ మృత్యుం తీర్త్వోత్తీర్య సంభూత్యాఽఽత్మజ్ఞానేన విజ్ఞానేనామృతమశ్నుతేఽమృతత్వం ప్రాప్నోతి॥౧౧॥

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి। అజ్ఞానలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాం స్వర్గార్థాని కర్మాణ్యుపాసతేఽనుతిష్ఠన్తి తతోఽపి తే భూయ ఇవ బహుతరం తమః ప్రవిశన్తి। యే పునర్విద్యాయామేవ రతా ఆత్మజ్ఞాన ఏవ త్యక్తకర్మాణో రతాః॥౧౨॥

అన్యదేవ। అన్యదేవ ఫలమాహుర్విద్యాయా ఆత్మజ్ఞానాదన్యచ్చాఽఽహురవిద్యాయాః కర్మణ ఇతి శుశ్రుమేత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్॥౧౩॥

విద్యాం చ। ఆత్మజ్ఞానం చావిద్యాం కర్మ చ యస్తదుభయం వేద జానాతి సహైకీభూతం కర్మకాణ్డం జ్ఞానకాణ్డస్య గుణభూతపథ కర్మకాణ్డం జ్ఞానకాణ్డం చైకీకృత్యావిద్యయా కర్మకాణ్డేన మృత్యుం తీర్త్వోత్తీర్య కృతకృత్యో భూత్వా విద్యయా బ్రహ్మపరిజ్ఞానేనామృతత్వం మోక్షమశ్నుతే ప్రాప్నోతి॥౧౪॥

ఇదానీమిత్థం కృతబ్రహ్మోపాసనస్య యోగినః శరీరపాతోత్తరకాలే యద్భవతి తదాహ-వాయురనిలమ్। వాయుగ్రహణమిన్ద్రియాణ్యేకాదశ మహాభూతాని పఞ్చ జీవాత్మైక ఏవం సప్తదశక లిఙ్గోపలక్షణార్థం వాయుః ప్రాణోఽనిలం స్వకీయాం ప్రకృతిమాపద్యతేఽమృతం పరం బ్రహ్మ తద్ధి తద్విజ్ఞాయ సంపద్యతే। అథేదం స్థూలశరీరం కీదృశం తదా భవతి భస్మైవ భవతి కృతప్రయోజనకత్వాత్। ఇదానీం యోగిన ఆలమ్బనభూతమక్షరం కథ్యతే—ఓం నామ వా ప్రతిమా వా బ్రహ్మణః। ఇదానీమన్తకాలే యోగీ స్మరణం కరోతి। తో స్మర। యోఽగ్నిర్బ్రహ్మచర్యాదారభ్య పరిచరితః స మనఃశ్వాసరూపేణావస్థితః సంబోధ్యతే। హే క్రతో మాం స్మరేదానీముపస్థితః ప్రత్యుపకారస్య కాల ఇత్యభిప్రాయః। ఋతుర్వా యజ్ఞః సంబోధ్యతే। క్రతో స్మర క్లిబే స్మర క్లృప్తాయ లోకాయ స్మర కృతం స్మర మయా యత్కృతం తత్స్మర॥౧౫॥

అగ్నే నయ। హేఽగ్నే నయ సుపథా దేవయానేన మార్గేణ రాయే ముక్తిలక్షణాయ ధనాయాస్మాన్విశ్వాని సర్వాణి దేవ దానాదిగుణయుక్త వయునాని ప్రజ్ఞానాని విద్వాఞ్జానానో

యుయోధి పృథక్కురు చ ప్రతిబన్ధకమేనః। యతో బహుతరాం తవ నమస్కారోక్తిం కుర్మో వ్యాఖ్యాతాయాః పునర్వచనం విశేషార్థమ్॥౧౬॥

ఇదానీమాదిత్యోపాసనమాహ—హిరణ్మయేన పాత్రేణ। యద్యపి హిరణ్మయరూపేణ పాత్రేణ పివన్త్యస్మిన్నవస్థితావ సావశ్మయ ఇతి పాత్రం మణ్డలం మణ్డలేన సత్యస్యావినాశినః పురుషస్యాపిహితమన్తర్హితం ముఖం శరీరం తథాఽపి యోఽసావాదిత్యే పురుషో యోగిభిరుపలభ్యతే సోఽసావహమస్మి। ఇత్థం చోపాసనాం కుర్యాత్। ఓం ఖం బ్రహ్మ। ఓమితి నామనిర్దేశః। స్వమితి రూపనిర్దేశః। ఆకాశరూపం బ్రహ్మ ధ్యాయేత్। ఆత్మత్వేన మనోభూరచేతన ఆకాశశ్చేతనస్త్వాత్మా తద్యథా విజ్ఞానఘనానన్దం బ్రహ్మ తత్రాఽఽనన్దప్రతిపాదకం వాక్యం తథా స యో మనుష్యాణాం రాద్ధః సమృద్ధో భవతీత్యుపక్రమ్యాథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్ద ఇత్యన్తమ్। తథా సర్వనియన్తృత్వం దర్శయతి—ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యుపక్రమ్య ద్యావాపృథివీ విధృతే తిష్ఠత ఇతి। తథా సర్వజ్ఞత్వం దర్శయతి—తద్యథా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది। తథా సత్యసంకల్పాదయోఽస్య గుణాః శ్రూయన్తే సత్యసంకల్పః సత్యధృతిరిత్యాదయః। ఏవం తర్హి ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి సామాన్యాద్యాకాశశబ్దేనైవైతద్రూపం బ్రహ్మాభిహితం స్యాదిత్యయమేవ బ్రహ్మవిత్సిద్ధాన్తః॥౧౭॥

ఇతి శ్రీమద్వజ్రటభట్టోపాధ్యాయాత్మజసకలనిగమవిచూడామణిశ్రీమదువటభట్టార్య-

విరచితే శ్రీయజుర్వేదస్య వాజసనేయపఞ్చదశభేదావాన్తరమాధ్యందినశా

స్వాసంహితామన్త్రార్థప్రకాశభాష్యే చత్వారింశత్తమోఽధ్యాయః॥౪౦॥

సమాప్తమిదముువటార్యభాష్యమ్॥

అథ బ్రహ్మానన్దకృతమీశావాస్యరహస్యమ్॥

ఓం యేనాऽऽత్మనా పరేణేశా వ్యాప్తం విశ్వం చరాచరమ్।
సత్యజ్ఞానస్వరూపేణ తదేబాహం సదాత్మకమ్॥౧॥

ఈశా వాస్యాదయో మన్త్రా న కర్మప్రతిపాదకాః।
అఖణ్డైకరసే శుద్ధే బ్రహ్మణ్యేవ సమన్వితాః॥౨॥

కర్మసంబోధకా వేదా న చ తే బ్రహ్మబోధకాః।
ఇతి మీమాంసకాః ప్రాహుస్తన్న సత్యం కథంచన॥౩॥

అకర్మశేషమాత్మానం నిర్గుణం ప్రకృతేః పరమ్।
అశరీరం సదా ముక్తం నిత్యం శుద్ధస్వభావకమ్॥౪॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం చ నిష్కలం నిష్క్రియం ధ్రువమ్।
బోధయన్తి యతః సత్యం సర్వే వేదాః షడఙ్గకాః॥౫॥

అత ఏవ హి తే మన్త్రా బ్రహ్మతత్త్వప్రబోధకాః।
ఈశా ఈశేన సంవ్యాప్తం త్రైలోక్యం సచరాచరమ్॥౬॥

వాసితం భువనం సర్వం సత్యమేవం శ్రుతిర్జగౌ।
యత్కించిత్సర్వమేవేదం జగత్యాముపలక్షణమ్॥౭॥

జగద్బ్రహ్మైవ పరమం బ్రహ్మైవేదమితి శ్రుతేః।
యస్మాద్బ్రహ్మాత్మకం సర్వం తస్మాత్త్యక్తేన సర్వదా॥౮॥

పాళయేథాః స్వమాత్మానం స్వస్వరూపం నిరఞ్జనమ్।
త్యాగశబ్దేన చాప్యత్ర సంన్యాసః పరికీర్తితః॥౯॥

సంన్యస్య సర్వకర్మాణి బ్రహ్మైవాస్మీతి భావయన్।
రక్షణీయః స్వయం చాఽఽత్మా సంసారాదశకల్పితాత్॥౧౦॥

ఆత్మైవేదం జగత్సర్వం ధనం నైవాస్తి కస్యచిత్।
గృధిం వై ధనవిషయాం మా కార్షీస్త్వం కథంచన॥౧౧॥

స్విదిత్యనర్థకో వాఽత్ర చాఽఽక్షేపో వా భవిష్యతి।
ఆత్మభిన్నం పరం స్వం కిం కస్యచిద్విద్యతే ధనమ్॥౧౨॥

సుగన్ధచన్దనేనైవ దుర్గన్ధాశ్చాద్యతే యథా।
నామరూపాత్మకం విశ్వమాత్మనాఽఽచ్ఛాదితం తథా॥౧౩॥

తస్మాదాత్మైవ ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యః సర్వదైవ హి।
ఇత్యేష ఏవ వేదార్థః ప్రథమో వై నిరూపితః॥౧౪॥

॥ఇత్యేకో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

సర్వకర్మాణి సంన్యస్య మన్తవ్యః పరమేశ్వరః।
తదశక్తస్య కర్మాణి కర్తవ్యాని శ్రుతిర్జగౌ॥౧॥

అగ్నిహోత్రాదికర్మాణి వ్యవహారాత్సదా నరః।

కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః
ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే ॥ ౨ ॥

ఏవమపి చ కర్మాణి కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్।
కుర్వఞ్జీవితుమిచ్ఛేద్వై శతం సంవత్సరాన్స్వయమ్ ॥ ౨ ॥

తావద్ధి పురుషస్యాఽఽయుః శతాయురితి చ శ్రుతేః।
ఏవంప్రకారే తు త్వయి నరమాత్రాభిమానిని ॥ ౩ ॥

ప్రకారాన్తరం నైవాస్తి న కర్మ లిప్యతే యథా।
ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా తు కర్మ కుర్వన్న లిప్యతే ॥ ౪ ॥

ప్రసీదతి పరో హ్యాత్మా శుద్ధాన్తఃకరణే స్వయమ్।
ఇతి ద్వితీయమన్త్రార్థః సమ్యగేవ నిరూపితః ॥ ౫ ॥

॥ ఇతి ద్వితీయో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః ॥

అవివేకాత్తు సంసారో వివేకాన్నైవ విద్యతే।
అవివేకనివృత్త్యర్థం మన్త్రోఽయం సంప్రవర్తతే ॥ ౧ ॥

ఆత్మజ్ఞానముపేక్ష్యాథ దేవా యే భోగలమ్పటాః।
అసురా ఏవ తే యా ఆత్మధర్మవహిష్కృతాః ॥ ౨ ॥

యేఽన్యథా సన్తమాత్మానమకర్తారం స్వయంప్రభమ్।
కర్తా భోక్తేతి మన్యన్తే త ఏవాఽఽస్మహనో జనాః ॥ ౩ ॥

స్వాత్మనః స్వస్వరూపస్య తిరస్కరణహేతుతః।
అదర్శనాత్మకేనైవ చాన్ధేన తమసాఽఽవృతాః ॥ ౪ ॥

ప్రేత్య దేహం పరిత్యజ్య సంసరన్తి పునః పునః।
యే కే చ పరమాత్మానం న జానన్తి పరాత్పరమ్॥౫॥

యోఽన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా ప్రతిపద్యతే।
కిం తేన న కృతం పాపం చౌరేణాఽఽత్మాపహారిణా॥౬॥

ఇతి వాక్యం శ్రుతిః శాస్తి సత్యమేతన్న సంశయః।
అపి గచ్ఛన్తి పాతే తు జ్ఞానాభావే న చాన్యథా॥౭॥

తస్మాజ్జ్ఞానం పురస్కృత్య సంన్యసేదిహ బుద్ధిమాన్।
స్వాత్మానం పరమం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జన్మబన్ధనాత్॥౮॥

॥ఇతి తృతీయో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

కీదృశం తత్పరం తత్త్వం పూర్వమన్త్రేణ కీర్తితమ్।
తదర్థప్రతిపత్త్యర్థం చతుర్థోఽయం ప్రవర్తతే॥౧॥

అనేజత్పరమం తత్త్వం స్వతశ్చలనవర్జితమ్।
ఏజృ కమ్పన ఇతి చ ధాత్వర్థోఽపి తథావిధః॥౨॥

అచలం సత్పరం బ్రహ్మ నిత్యముక్తస్వభావకమ్।
ఏకమేవాద్వితీయం చ సత్యజ్ఞానస్వరూపకమ్॥౩॥

సంకల్పలక్షణాచ్చాస్మాన్మనసో వేగవత్తరమ్।
నైనత్తత్త్వం ప్రాప్తవన్తో దేవా యే చక్షురాదయః॥౪॥

పూర్వమేవ హి సంవ్యాప్తం వ్యోమవన్నిర్మలం పరమ్।
తద్భావతోఽన్యాన్వేగేన సర్వాన్వ్యాప్యైవ తిష్ఠతి॥౫॥

తస్మింస్తిష్ఠతి పూర్ణేఽస్మిన్పరే బ్రహ్మణి కేవలే।
అపః కర్మాణి సర్వాణి మాతరిశ్వా దధాతి చ॥౬॥

అన్తరిక్షే స్వయం యాతి సూత్రాత్మా పవనః స్వయమ్।
కర్మ చైతత్ఫలం చైవ ధారయత్యేవ సర్వదా॥౭॥

ఇతి సంక్షేపతో మన్త్రశ్చతుర్థోఽపి సమాపితః।
ప్రసీదతు పరో దేవః సర్వభూతగుహాశయః॥౮॥

॥ ఇతి చతుర్థో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

న మన్త్రాణాం జామితాదిదోషః కశ్చన విద్యతే।
ఉక్తమేవ వదత్యర్థం బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశకమ్॥౧॥

దుర్విజ్ఞేయం పరం బ్రహ్మ సత్యజ్ఞానమనన్తకమ్।
నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్॥౨॥

అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనమివానలమ్।
ఇతి వాక్యం యతః శాస్తి బ్రహ్మ సత్యం పునాతు మామ్॥౩॥

తదేజతి పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్।

సాకారం మాయయా భాతి నిరాకారం తు వాస్తవమ్॥౪॥

ఉపాధిచలనేనైవ చలనం తు విభావ్యతే।
తన్నైజతి పరం బ్రహ్మ నిర్గుణం ప్రకృతేః పరమ్॥౫॥

తచ్చ దూరే పరం బ్రహ్మ సర్వద్వైవావివేకినామ్।
అప్రాప్యత్వాత్పరం బ్రహ్మ వర్షకోటిశతైరపి॥౬॥

తదేవ హ్యన్తికే బ్రహ్మ స్వాత్మరూపం వివేకినామ్।
తద్వాహ్యాభ్యన్తరే బ్రహ్మ కార్యకారణవస్తునః॥౭॥

విశ్వాతీతం పరం బ్రహ్మ విశ్వస్యాభ్యన్తరే స్థితమ్।
నీరూపం సర్వగం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జన్మబన్ధనాత్॥౮॥

ఇతి పఞ్చమమన్త్రోఽయం సమాసేన నిరూపితః।
మాయాతీతం పరం శుద్ధం రహస్యం చ ప్రకీర్తితమ్॥౯॥

॥ఇతి పఞ్చమో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

తద్బ్రహ్మ పరమం శుద్ధం కర్మణా నైవ లభ్యతే।
కర్మత్యాగీ పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సమ్యక్ప్రముచ్యతే॥౧॥

కర్మణా లభ్యతే బ్రహ్మ జ్ఞానాన్నైవ తదాప్యతే।
ఇతి మీమాంసకాః ప్రాహుస్తేషాం పక్షో నిరస్యతే॥౨॥

యస్తు సర్వాణి భూతాని పరివ్రాట్స్వయమేవ హి।
తాని సర్వాణి భూతాని స్వస్మిన్నేవ ప్రపశ్యతి॥౩॥

సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానం సర్వభూతగుహాశయమ్।
తస్మాదేవ తు విజ్ఞానాన్న చైవ విచికిత్సతి॥౪॥

స్వస్వరూపపరిజ్ఞానాత్సందేహం న కరోత్యయమ్।
మాధ్యందినస్య పాఠే తు వ్యాఖ్యానం పరికీర్తితమ్॥౫॥

ఘృణా దయా జుగుప్సా వా జాయతే భేదదర్శినః।
న తు నిర్భేదమద్వైతమాత్మైకత్వం ప్రపశ్యతః॥౬॥

ఇతి షష్ఠోఽపి మన్త్రోఽయం సమాసేన మయోదితః।
అనేన ప్రీయతాం దేవః సర్వభూతగుహాశయః॥౭॥

॥ఇతి షష్ఠో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

పరివ్రాడేవ తద్వేత్తి స్వాత్మానం ప్రకృతేః పరమ్।
ఇతి ప్రదర్శనార్థం తు సప్తమోఽయం ప్రవర్తతే॥౧॥

యశ్చ సంపశ్యతే జ్ఞానం స వేత్తి పరమేశ్వరమ్।
ఇతి శఙ్కానివృత్యర్థం తుశబ్దోఽయం ప్రవర్తతే॥౨॥

యస్మిన్బ్రహ్మస్వరూపే తు నిర్వికల్పే పరేఽవ్యయే।
సర్వాణ్యాత్మైవ సంవృత్తం బ్రహ్మతత్వం విజానతః॥౩॥

బ్రహ్మైవ సకలం విశ్వమహమస్మీతి తత్పదమ్।
పద్యతే గమ్యతే నిత్యం స్వస్వరూపం స్వయంప్రభమ్॥౪॥

శోకమోహాదిసంబన్ధస్తస్మిన్నైవ తు విద్యతే।
అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇత్యాదిశ్రుతిశాసనాత్॥౫॥

అవిద్యాకార్యనిర్ముక్తే సంవిద్రూపే పరాత్మని।
శోకమోహాదిసంబన్ధః కథం బ్రహ్మణి భావ్యతే॥౬॥

ఇత్యయం సప్తమో మన్త్రః స్వరూపప్రతిపాదకః।
సోఽహమస్మి స ఏబాహం బ్రహ్మైవాస్మీతి వాక్యతః॥౭॥

॥ఇతి సప్తమో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

బ్రహ్మాఽఽత్మా సకలం విశ్వం తస్మిన్విశ్వం ప్రతిష్ఠితమ్।
జీవాజ్ఞానవశాదేవ చాష్టమోఽయం ప్రవర్తతే॥౧॥

ఆత్మానం సర్వగం శుద్ధం నిరూపయితుమఞ్జసా।
ఆప్నోతి సకలం కార్యం తస్మాదాత్మేతి గీయతే॥౨॥

స పర్యగాత్పరో హ్యాత్మా సర్వం వ్యాప్య వ్యవస్థితః।
యచ్చ కించిజ్జగత్సర్వం దృశ్యతే శ్రూయతేఽపి వా॥౩॥

అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః।

ఇతి మన్త్రో యతః శాస్తి తస్మాద్భేదో న విద్యతే॥౪॥

నిర్విభాగః స్వయంజ్యోతిరాత్మైవ సకలం జగత్।
శుక్లజ్యోతిఃస్వభావోఽయం నిత్యచిన్మాత్రవిగ్రహః॥౫॥

లిఙ్గదేహవినిర్ముక్తః సర్వభూతగుహాశయః।
ఏకీభూతః స్వయం చాఽఽత్మా సర్వం వ్యాప్య ప్రతిష్ఠితః॥౬॥

తమాత్మానం పరం శాన్తం దేహత్రయవివర్జితమ్।
నిరిన్ద్రియం పరం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే సర్వబన్ధనాత్॥౭॥

మాయాపాశవినిర్ముక్తం ధర్మాధర్మవివర్జితమ్।
మనసోఽపి నియన్తారం సర్వసాక్షిణమవ్యయమ్॥౮॥

ఉపర్యుపరి సర్వేషాం భవితారం స్వయంభువమ్।
విభుం సర్వాత్మకం జ్ఞాత్వా ముక్త ఏవ భవత్యసౌ॥౯॥

అథ వా స పరో దేవః సర్వవ్యాపీ నిరఞ్జనః।
సర్వగః సకలం వ్యాప్య స్వయమేవ వ్యవస్థితః॥౧౦॥

వ్యవహారేఽపి శుద్ధోఽసౌ దేవద్వయవివర్జితః।
బీజధర్మవినిర్ముక్తో నియన్తా సర్వదేహినామ్॥౧౧॥

పరిభవతి కార్యాణి పరిభూః స్వయమేవ హి।
స్వాతన్త్ర్యేణ భవతీతి స్వయంభూః పారవిశ్వదృక్॥౧౨॥

యాథాతథ్యత ఏవాయం కర్తవ్యార్థాన్స్వయం ప్రభుః।
శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యశ్చ ప్రజాపతిభ్య ఏవ హి॥౧౩॥

ప్రజాభ్యశ్చ విభజ్యైవ దత్తవాన్పరమేశ్వరః।
తదేవం పరమాత్మానం నిత్యముక్తస్వభావకమ్॥౧౪॥

సోఽహమస్మీతి విజ్ఞాయ ముక్త ఏవ భవత్యయమ్।
ఇత్యేవమష్టమో మన్త్రః సమ్యగర్థనిరూపకః॥౧౫॥

సమాప్తః సర్వగో హ్యాత్మా నిత్యం సర్వస్వభావకః।
సోఽహమస్మీతి విజ్ఞాయ ముచ్యతే సర్వతోభయాత్॥౧౬॥

॥ఇత్యష్టమో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

సంన్యస్య సర్వకర్మాణి జ్ఞాతవ్యః పరమేశ్వరః।
ఇతి ప్రథమో వేదార్థః సమ్యగేవ ప్రదర్శితః॥౧॥

అగ్నిహోత్రాదికర్మాణి తదశక్తేన సర్వదా।
కర్తవ్యాని ద్వితీయోఽపి వేదార్థోఽయం ప్రదర్శితః॥౨॥

విరోధం దర్శయిత్వా తు తయోరేవ హి మన్త్రయోః।
బృహదారణ్యకే శాస్త్రే వ్యవహారోఽపి దర్శితః॥౩॥

కాముకస్య తు సంసారో నిష్కామస్య పరా గతిః।

ఇతి ప్రదర్శనార్థస్తు నవమోఽయం ప్రవర్తతే॥౪॥

అన్ధం మూఢం తమో యాన్తి యే మాయాం సముపాసతే।
విరక్తా అపి సంసారాన్నైష్కామ్యం యే విదుర్నరాః॥౫॥

అసంభూతివచసాఽత్ర మాయాతత్త్వం ప్రకథ్యతే।
మాయాతత్త్వాత్తు సంసారో జాయతే సర్వదేహినామ్॥౬॥

భూయః పునస్తమో యాన్తి సంభూత్యాం యే రతా నరాః।
సంభవనం చ సంభూతిర్లిఙ్గం సప్తదశాత్మకమ్॥౭॥

మాయావీజస్య కార్య తత్సూత్రాత్మానం ప్రచక్షతే।
కార్యకారణనిర్ముక్తం జ్ఞాత్వాఽఽత్మానం విముచ్యతే॥౮॥

నవమోఽపి సమాప్తోఽయం సంక్షేపార్థప్రదర్శకః।
సముచ్చయచికీర్షార్థం దశమోఽపి ప్రవర్తతే॥౯॥

॥ఇతి నవమో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

సంభవాదన్యదేవాఽఽహుః ఫలం కార్యస్య చిన్తనాత్।
కారణాద్బీజరూపస్య చిన్తనాదన్యదేవ హి॥౧॥

ఇత్యాహుర్వేదవిద్వాంసః ఫలభేదం విచక్షణాః।
శ్రుతవన్తో వయం పూర్వమాచార్యాణాం మహాత్మనామ్॥౨॥

వ్యాఖ్యాతవన్తో యేఽస్మభ్యం గురవస్తత్త్వదర్శినః।
తేషామేవ హి తద్వాక్యం ఫలభేదప్రదర్శకమ్॥౩॥

మతిభేదాత్తు భేదోఽయం దర్శితో న తు వస్తుతః।
ధీరాణాం పరమం వాక్యం బ్రహ్మతత్త్వప్రదర్శకమ్॥౪॥

సత్యం జ్ఞానమనన్తం చ బ్రహ్మైవ పరమం ధ్రువమ్।
ఇత్థం దశమమన్త్రోఽపి సమాసేన సమాప్తిః॥౫॥

॥ఇతి దశమో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

సంభూతిం కార్యరూపం చ వినాశం కారణాత్మకమ్।
ఏకాదశోఽపి మన్త్రోఽయం తయోరేకత్వదర్శకః॥౧॥

కార్యకారణయోరైక్యం యో వేద సతతం నరః।
వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా సంభూత్యాఽమృతమశ్రుతే॥౨॥

యస్మిన్వినశ్యతి కార్యం వినాశ కారణం పరమ్।
మాయాబీజం చ తత్రోక్తం చైతన్యకవలీకృతమ్॥౩॥

తయోపాసనయా మృత్యుం తీర్త్వా స్వాభావికం తమః॥
హిరణ్యగర్భోపాసనయా సంభూత్యా ముచ్యతే బుధః॥౪॥

ఆత్మవిద్యావధిః సోఽథ పరం కారణముచ్యతే।
సాక్షీ చేతా జగద్బీజమన్తర్యామీతి చ శ్రుతౌ॥౫॥

కార్యకారణరూపం చ బ్రహ్మైవ కేవలం శివమ్।
కార్యకారణనిర్ముక్తం పరం జ్ఞాత్వా విముచ్యతే॥౬॥

ఇత్యేకాదశమన్త్రోఽపి సమాప్తస్తత్త్వవోధకః।
బ్రహ్మైవ పరమం శుద్ధం బ్రహ్మైవాహం సదద్వయమ్॥౭॥

॥ఇత్యేకాదశో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే।
ఇతి ప్రదర్శనార్థే తు ద్వాదశోఽయం ప్రవర్తతే॥౧॥

అన్ధం మూఢం తమో యాన్తి కేవలం కర్మచిన్తకాః।
దేవతోపాసకా యే చ తేఽపి యాన్తి పునస్తమః॥౨॥

ఏకైకోపాసనాం భిన్నాం నిన్దయిత్వా పునః పునః।
ఏకేనైవ ద్వయం సేవ్యం శ్రుతిరాహ పునః స్వయమ్॥౩॥

ఇతి ద్వాదశమన్త్రోఽపి సమాసార్థప్రదర్శకః।
సమాపితః స్వయం శుద్ధం బ్రహ్మైవాహం సదద్వయమ్॥౪॥

॥ఇతి ద్వాదశో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

ఏకత్వం తు న చైవాస్తి రవిశార్వరయోరివ।
పృథగేవ దర్శయితుం కర్మవిజ్ఞానజం ఫలమ్॥౧॥

త్రయోదశోఽపి మన్త్రోఽయం స్వయమేవ ప్రవర్తతే।
విద్యాయా అన్యదేవాఽఽహుః పృథగేవ ఫలం బుధాః॥౨॥

అవిద్యాయా అన్యదాహురగ్నిహోత్రాదికర్మణః।
శ్రుతవన్తో వయం వాక్యం ధీరాణాం తత్త్వదర్శినామ్॥౩॥

వ్యాఖ్యాతవన్తో యేఽస్మభ్యం గురవో బ్రహ్మతత్పరాః।
తేషాం వాక్యం బ్రహ్మతత్త్వబోధకం పరమం ధ్రువమ్॥౪॥

ఇతి త్రయోదశో మన్త్రః పృథగర్థప్రదర్శకః।
బోధకో బ్రహ్మతత్త్వస్య సమాసేన నిరూపితః॥౫॥

॥ఇతి త్రయోదశీ మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

పృథక్ఫలం విద్యతే చేదగ్నిహోత్రాదికర్మణామ్।
ఉపాసనఫలం చైవ కథం వా క్రియతే తదా॥౧॥

ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే।
ఫలం సమ్యక్ప్రవక్తవ్యం కైవల్యప్రతిపత్తయే॥౨॥

అగ్నిహోత్రం చ విద్యాం చ దేవతోపాసనం పరమ్।
ఏకీకృత్య చిన్తితం చేత్కైవల్యం లభతే పదమ్॥౩॥

పద్యతే గమ్యతే చేతి స్వస్వరూపం నిరఞ్జనమ్।

ద్వివిధం తత్పరం బ్రహ్మ సగుణం నిర్గుణాత్మకమ్॥౪॥

నిర్గుణం వాస్తవం బ్రహ్మ సగుణం పరికల్పితమ్।
కర్మ విద్యాం చైకీకృత్య యస్తద్వేదోభయం బుధః॥౫॥

మృత్యుం తీర్త్వా కర్మణా తు విద్యయాఽమృతమశ్నుతే।
హిరణ్యగర్భమాత్మానం బ్రహ్మలోకనివాసినమ్॥౬॥

తం ప్రాప్య తేన సార్ధం తు పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి।
ఇత్థం చతుర్దశో మన్త్రః సంక్షేపేణ నిరూపితః॥౭॥

॥ఇతి చతుర్దశో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

ఉపాసకఫలం వక్తుం మన్త్రః పఞ్చదశః స్వయమ్।
శాశ్వతం కార్యరూపం చ కృపయా తత్పరం పునః॥౧॥

తత్రైవోపాసకః సాక్షాద్వాయుం ప్రార్థయతే స్వయమ్।
సూత్రాత్మానం పరం దివ్యమమృతం శివమవ్యయమ్॥౨॥

ప్రాణో గచ్ఛతు మే శీఘ్రం లయం గచ్ఛతు నిశ్చలమ్।
శాశ్వతం శివమవ్యక్తం బ్రహ్మైవాహం సనాతనమ్॥౩॥

అథేదానీం శరీరం మే భస్మ భవతు వై ధ్రువమ్।
అమృతాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మీభూతస్య కేవలమ్॥౪॥

క్రతో స్మర నిర్భజాయ కృతం కర్మ శుభాశుభమ్।
ద్విరావృత్తిరాదరార్థా క్రతో సంకల్ప హే స్మర॥౫॥

కృతముపాసనం కర్మ ఫలం దాతుం చ శాశ్వతమ్।
సత్యం తత్పరమం బ్రహ్మ నిత్యమవ్యయమేత్యయమ్।
ఇతి పఞ్చదశో మన్త్రః సమాప్తః స్వార్థసాధకః॥౬॥

॥ ఇతి పఞ్చదశో మత్రో వ్యాఖ్యాతః॥

ఉపాసకేన గన్తవ్యం కేన మార్గేణ సాంప్రతమ్।
ఇతి ప్రదర్శనార్థం తు షోడశోఽయం ప్రవర్తతే॥౧॥

మన్త్రో మార్గం దర్శయితుం బ్రహ్మలోకగతిం ప్రతి।
అగ్నే ప్రకాశరూపోఽసి శోభనేన పథా నయ॥౨॥

ప్రాపయాస్మాన్మహాభాగ బ్రహ్మలోకమనామయమ్।
విశ్వాని దేవ సర్వాణి జ్ఞానాని వయునాని చ॥౩॥

విద్యాజ్ఞానాసి సర్వజ్ఞ ప్రసీద వరదో భవ।
వియోజయ జుహూరాణం కౌటిల్యం పాతకం మమ॥౪॥

అన్తకాలే చరీకర్తుమశక్తాస్తే పరేశ్వర।
నమఉక్తిం విధేమ త్వం ప్రసీద పరమేశ్వర॥౫॥

షోడశోఽపి చ మన్త్రోఽయం సంక్షేపేణ సమాపితః।

నిష్కలం బ్రహ్మ పరమం తదేవాహం సదోమితి ॥౬॥

॥ ఇతి షోడశో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః ॥

ద్వారం వినా కథం గన్తుం శక్యతే బ్రహ్మ తత్పరమ్ ।
సత్యలోకస్య చాఽఽత్మానం సూత్రభూతం సనాతనమ్ ॥౧॥

తత్రాప్తిసాధనద్వారం మన్త్రః సప్తదశః స్వయమ్ ।
ప్రవర్తతే ప్రార్థయితుమాదిత్యం సర్వరూపకమ్ ॥౨॥

హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్య బ్రహ్మణో ముఖమ్ ।
తీక్ష్ణేన జ్యోతిషా వ్యాప్తం గన్తుం నైవ తు శక్యతే ॥౩॥

రశ్మిజాలం నిరాకృత్య ద్వారం మే దేహి భాస్కర ।
సత్యలోకస్య సత్యాఖ్యం బ్రహ్మ గన్తుం చ మే ప్రభో ॥౪॥

భృత్యవత్త్వాం నైవ యాచే స్వరూపోఽహం తవాచ్యుత ।
అహం బ్రహ్మైవ పరమం భవాన్బ్రహ్మైవ కేవలమ్ ॥౫॥

ఆవయోరేకతా నిత్యం సత్యమేతద్బ్రవీమ్యహమ్ ।
పూర్ణత్వాత్పురుషశ్చాయం యోఽసావాదిత్యమణ్డలే ॥౬॥

దేహేన్ద్రియధియాం సాక్షీ సోఽసావహమితి స్వయమ్ ।
బ్రహ్మ వై పరమం శుద్ధం బ్రహ్మైవాహం సదద్వయమ్ ॥౭॥

సంపూర్ణో నిఖిలస్యాస్య కార్యకారణవస్తునః।
పురుషోఽయం భవేదాత్మా పూర్ణత్వాద్యోఽద్వయాత్మకః॥౮॥

ఇతి వాక్యం యతః శాస్తి సత్యం బ్రహ్మైవ కేవలమ్।
బ్రహ్మ సత్యం పరం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జన్మబన్ధనాత్॥౯॥

ఇతి సప్తదశో మన్త్రః సమాసేన నిరూపితః।
సత్యస్య పరమం సత్యం బ్రహ్మ సత్యం చ పాతు మామ్॥౧౦॥

ఈశావాస్యరహస్యం తు బ్రహ్మానన్దవినిర్మితమ్।
బ్రహ్మానన్దమయం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే సర్వబన్ధనాత్॥౧౧॥

బ్రహ్మైవ సత్యం పరమం విశుద్ధం సర్వాన్తరస్థం సదసద్విహీనమ్।
నిరఞ్జనం నిష్కలమద్వితీయం తదేవ చాహం సతతం విముక్తః॥౧౨॥

॥ ఇతి సప్తదశో మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః॥

ఈశావాస్య రహస్యం చ శుక్లతీర్థోత్తమే శుభే।
రామానన్దసరస్వత్యా లిఖితం స్వాత్మలబ్ధయే॥

ఇతి శ్రీబ్రహ్మానన్దసరస్వతీకృతమీశావాస్యరహస్యం సమాప్తమ్॥

అథ శంకరానన్దకృతేశావాస్యదీపికా॥

ఓం ఈశావాస్యాదయో మన్త్రా వినియుక్తా న కర్మణి।
ప్రమాణాభావత స్తేషాం కుర్వే వ్యాఖ్యామకర్మగామ్॥౧॥

ఈశా ఈష్ట ఇతీద్ ఈశ్వర ఆనన్దాత్మా తేన వాస్యమాచ్ఛాదనీయం నివాసయోగ్యం వేదం వివిధప్రత్యయగమ్యం సర్వం నిఖిలమ్। సర్వశబ్దార్థమాహ— యత్కించ యత్కించిద్భూతభౌతికం జగత్యాం బ్రహ్మాణ్డకటాహభూమౌ జగచ్చేతనాత్మకమీశ్వర ఏవేదమితి బుద్ధిః కరణీయేత్యర్థః। తద్బుద్ధ్యుత్పాదే సాధనమాహ— తేన జగతా త్యక్తేన తద్బుద్ధ్యా గృహీతేన భుఞ్జీథా ఈశ్వరతత్త్వసాక్షాత్కారలక్షణం భోజనం కుర్యాః। జగద్బుద్ధేరనుత్పాదే సర్వసఙ్గపరిత్యాగలక్షణముపాయమాహ— మా గృధః, మాభిలాషం కార్షీః। అభిలాషో హి విషయఘటితో విషయాశ్చానేకే తేషామన్యతమపరిత్యాగ ఉపాయో మా భూదిత్యేతదర్థమాహ— కస్యస్విల్లోకద్వయస్యాపి తత్ర హేతుర్ధనమభిలాషస్య విషయో యః కశ్చన ధర్మోఽపి ధనరూపః। ధనం చ హిరణ్యాదికం సర్వక్లేశబీజం ప్రసిద్ధమ్॥౧॥

యస్త్వముముక్షుర్ధనాభిలాషీ నాస్య త్యాగేఽధికార ఇతి తం ప్రతి సకరుణా మాతేవ శ్రుతిరాహ— కుర్వన్నేవేతి। స్పష్టమ్। ఇహాస్మిన్కర్మాధికారే లోకే కర్మాణి నిత్యాన్యగ్నిహోత్రాదీన్యన్యాని చ జిజీవిషేజ్జీవితుమిచ్ఛేచ్ఛతం సమాః। ధనే వైరాగ్యాభావే యావదాయుః శతసంవత్సరం న్యూనమధికం వా। కర్మణాం కరణే కారణమాహ— ఏవం శతసంవత్సరం యథోక్తకర్మానుష్ఠానవతి త్వయ్యధికారిణి వర్తమానే ధనవిషయేఽపి వైరాగ్యం భవిష్యతీతి శేషః। నను యథా ముముక్షోః కర్మపరిత్యాగేనైవ పురుషార్థసిద్ధిస్తథాఽన్యస్యాపి స్యాదిత్యత ఆహ— నాన్యథేతోఽస్తి। ఇతః స్వవర్ణాశ్రమోచితయథోక్తానుష్ఠానాదన్యప్రకారేణ ముముక్షోరివ పురుషార్థో నాస్తి। నానుతిష్ఠామి విపరీతేనానుతిష్ఠామీత్యధ్యాసేన ప్రసభముపచీయమానదురితత్వాత్తదనుష్ఠానే చ తన్న భవతీత్యాహ— నకర్మ విపరీతానుష్ఠానరూపం లిప్యతే న సంబధ్యతే। కస్మిన్నరే యథోక్తకర్మానుష్ఠానవతి త్రైవర్ణికేఽధికారిణి త్వయి। సూత్రభూతావేతౌ మన్త్రౌ। శిష్టమేతయోరేవ వ్యాఖ్యానమ్॥౨॥

మా గృధ ఇత్యాదేర్వ్యాఖ్యానమనేన మన్త్రేణ ధనాభిలాషవతాం కష్టసంసారప్రాప్తిరుచ్యతే— అసుర్యా నామాసురసంబన్ధినః ప్రసిద్ధాస్తే ధనాభిలాషవతామాత్మజ్ఞానశూన్యానాం యే శ్వసూకరాదిదేహరూపాస్తే లోకాః కర్మఫలరూపా దేహవిశేషా అన్ధేన తమసా క్లేశచతుష్టయానువిద్ధేన పఞ్చమేనాన్ధతామిస్రేణాహంమమాభినివేశరూపేణాఽఽవృతాః సంవృతాః। తానుక్తాఀల్లోకాస్తే ధనాభిలాషేణేశ్వరజ్ఞానశూన్యాః ప్రేత్యేదమధికారిశరీరం పరిత్యజ్యాభిగచ్ఛన్తి సర్వతః ప్రాప్నువన్తి। తచ్ఛబ్దార్థమాహ— యే కే చాఽఽత్మహన ఆత్మానమీశం సర్వతః పరిపూర్ణం చిదానన్దం పరేణ ధనరూపేణ ఘ్నన్తి తిరస్కుర్వన్తి యే త ఆత్మహన ఇదం సర్వమహమేవేతి జ్ఞానశూన్యా ఇత్యర్థః। జనాః సంసారచక్రే పునః పునః ప్రాదుర్భావవన్తః॥౩॥

ఈట్ఛబ్దార్థమాహ— అనేజత్। కమ్పనమకుర్వదనేన వాయుప్రాణౌ నిరాకృతౌ। ఏక దేహాదిభేదేన భేదశూన్యమిదమిత్థం చేత్స్యాన్మనసా ప్రాప్యమిత్యత ఆహ— మనసో జవీయో మనసోఽపి వేగవత్తరమ్। మనసా సాక్షాదనాప్యానామపి రూపాదీనాం చక్షురాదిభిరాప్యత్వదర్శనాదిదమపి తథాఽస్త్విత్యత ఆహ— నైనదితి। నైనదీశ్వరస్వరూపం దేవాశ్చక్షురాదయ ఆప్నువన్నధిగతవన్తో మనసేన్ద్రియైశ్చానాప్యత్వేన। పరిచ్ఛేదశఙ్కాం ప్రాప్తాం వారయతి— పూర్వం ప్రథమమర్శధ్గతవత్సర్వతో గతమిత్యర్థః। సర్వతోగతత్వే హేతుః— తదీశ్వరస్వరూపం ధావతో గతిం కుర్వతోఽన్యాన్కాలవాయ్వాదీనత్యేత్యతీత్య గచ్ఛతి। తర్హ్యేష్వేవ కించిదతివేగవదిత్యత ఆహ— తిష్ఠత్తిమకుర్వత్। ఇదానీమసాధారణలక్షణమాహ— తస్మిన్సర్వగత ఏకస్మిన్మనసేన్ద్రియైశ్చాప్రాప్యే సర్వాధికే గతిశూన్యే నిశ్చలేఽపః కర్మాణ్యధ్యాత్మాద్యాశ్రయాణి శరీరారమ్భాదికారణాని మాతరిశ్వా మాతర్యాకాశేఽవ్యాకృతే శ్వసితి సత్తాం ప్రాప్నోతి సూత్రాత్మా స జీవసంఘో యః స మాతరిశ్వా ప్రథమం కార్య జ్ఞానక్రియాశక్తిమిత్యర్థః। దధాతి విధారయతి సూత్రాత్మజనకత్వేన జగత్కారణం భవతీత్యర్థః॥౪॥

ఏవం మూర్తామూర్తవిలక్షణమీశశబ్దార్థముక్త్వా ప్రథమపాదార్థమాహ— తదీశస్వరూపమేజతి మూర్తరూపేణ కమ్పతే తదీశ్వరస్వరూపం నైజతి నైజత్యాకాశాదిరూపేణ తదీశస్వరూపం దూర ఏకస్య మూర్తస్యాపేక్షయా మూర్తాన్తరేణ రూపేణ తదు ఈశ్వరస్వరూపమేవాన్తికే సర్వస్యాపి సమీపే। తదీశ్వరస్వరూపమన్తర్మధ్యేఽస్య జగతః సర్వస్య నిఖిలస్య తదు సర్వస్యాస్య వ్యాఖ్యాతం బాహ్యతో బహిరపి॥౫॥

తృతీయపాదార్థమాహ— యస్తు। తుశబ్దో జగదృష్టినివారణార్థః। యో విరక్త ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని స్పష్టమ్। ఆత్మన్యేవాస్మిన్నీశస్వరూప ఆనన్దాత్మని స్వయంజ్యోతిష్యేవ। ఆత్మేశ్వరయోర్భేదనివారణార్థ ఏవకారోఽనుపశ్యతీశా వాస్యమిత్యాదిశ్రవణానన్తరం మయ్యేవాధ్యస్తాని సర్వాణి భూతానీమానీతి సాక్షాత్కరోతి।

భూతాన్యధ్యస్తాని నిరాత్మకాన్యాత్మనోఽత్యన్తభిన్నానీతి శఙ్కాం వారయతి— సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానమాత్మానమపి సర్వేషు భూతేషు వస్తుతస్త్వహమేవైతేషు భూతేష్వవస్థితో న మత్తోఽన్యాన్యేతాని భూతానీత్యర్థః। చకారోఽనుపశ్యతీతి క్రియాసముచ్చయార్థః। తద్దర్శనఫలమాహ— తత ఆనన్దాత్మా చిదేకరసోఽహమస్మి సర్వాభిన్న ఇతి విజ్ఞానానన్తరం న విజుగుప్సతే। కిమపి న నిన్దతి స్తుతినిన్దాశూన్యో భవతీత్యర్థః॥౬॥

అత్రోపపత్తిమాహ— యస్మిన్నీశ్వరస్వరూప ఆనన్దాత్మని సర్వాణి భూతాని। స్పష్టమ్। ఆత్మైవాభూత్స్వం స్వం రూపం పరిత్యజ్య కల్పితమకల్పితమానన్దాత్మస్వరూపమేవాభూత్। భూతానామానన్దాత్మభవనే కారణమాహ— విజానత ఈడాత్మకమిదమహమస్మీతి విజ్ఞానవతస్తత్రేడాత్మవిజ్ఞాతృస్వరూపే దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యే। క ఆక్షేపే। ద్వైతభావో మోహ ఆత్మావరణరూపకః క ఆక్షేపే పూర్వవత్। శోకో విక్షేపరూపో దుఃఖవృక్షస్య బీజస్వరూపః సోఽపి క ఆవరణవిక్షేపయోరభావే స్తుతినిన్దాదికం దూరాపాస్తమిత్యర్థః। విజానత ఇతిశబ్దార్థమాహ— ఏకత్వమనుపశ్యతః। స్పష్టమ్। ఈశ్వరస్వరూపమిదం సర్వమహమస్మీతి విజానతః॥౭॥

ఆవరణవిక్షేపయోరభావ ఉక్తః సోఽయమనుపపన్న ఈశ్వరస్యాప్యాత్మత్వాజ్జీవవచ్ఛరీరాదిసంబన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తే సాధ్యవైకల్యం సాధ్యసమత్వం చాఽఽహ— స ఈశ్వరస్వరూపాభిన్న ఆత్మా పర్యగాత్పరితః సమన్తాదధిగతవాన్। శుక్రం దీప్తిమదీట్స్వరూపమహమస్మీతి శుక్రవిశేషణాని। అకాయం కాయః సూక్ష్మదేహో న విద్యతే యస్య తదకాయం తత్ర హేతురవ్రణం వ్రణశ్ఛిద్రం భేద ఇత్యర్థః। న విద్యతే వ్రణో యస్య తదవ్రణమ్। స్థూలే సతి సూక్ష్మస్యాపి సుసంపాద్యత్వమిత్యత ఆహ— అస్నావిరం స్నావాని శిరా న విద్యన్తే యస్య తదస్నావిరం స్థూలశరీరరహితమిత్యర్థః। స్థూలశరీరరాహిత్యే హేతుఃశుద్ధం పుణ్యపాపాదిరహితం పుణ్యపాపాదిరాహిత్యే హేతురపాపవిద్ధం పాపం దుఃఖహేతురవిద్యా న తేన విద్ధమపాపవిద్ధం యస్మాదేతాదృశం శుక్రమహమస్మీతి స జీవః పర్యగాత్తస్మాత్సోఽప్యేవంవిశేషణో న తద్దృష్టాన్తేనేశ్వరస్య సంసారిత్వమిత్యర్థః। అనేజదాదిరూపం యదుక్తమీట్స్వరూపం తదేవాయం జీవోఽధిగన్తా పుంలిఙ్గత్వేనోక్తోఽతస్తల్లిఙ్గమురరీకృత్యాఽఽహ— కవిః

క్రాన్తదర్శ్యహం బ్రహ్మాత్మాఽపేతసమస్తావిద్యోఽస్మీతిజ్ఞానవానిత్యర్థః। మనీషీ సర్వస్య హృది సత్త్వేన మనసో నియన్తృత్వాత్తదీయాభిప్రాయోఽస్యాస్తీతి మనీషీ। పరిభూః పరితః సమన్తాద్భవతి వివిధై రూపైరవిద్యావశాదితి పరిభూరవిద్యాం చా పరిభావయతీతి పరిభూః స్వయంభూః కారణాన్తరనిరపేక్షః స్వయమేవ భవతీతి స్వయంభూరవిద్యాదశాయాం యాథాతథ్యతః సాధ్యసాధనాదిప్రతినియతస్వరూపేణార్థాంశ్చేతనాచేతనాత్మకవివిధపదార్థాన్వ్యదధాద్వివిధం కల్పితవాన్। జ్యోతిష్టోమేనైవ స్వర్గో న కృష్యాదినేత్యాదినా శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాభిధాభ్యోఽస్మిన్నస్మిన్కాల ఇదమిదం భవిష్యతీత్యాదినేత్యర్థః॥౮॥

ఇదానీం యస్తూక్తమాత్మతత్త్వం న జానాతి న చ సంన్యాసేఽధికారీ సంసారే చ నాత్యన్తం ప్రీతిమాంస్తమురరీకృత్య ద్వితీయం మన్త్రం చార్థాద్వ్యాకర్తుమాహ— అన్ధం తమః। అహంమమాభిమానరూపం ప్రవిశన్తి ప్రకర్షేణాధిగచ్ఛన్తి। కే, యే ధనాభిలాషిణః ప్రసిద్ధా ద్వితీయే మన్త్రేఽధికారిణోఽవిద్యాం కర్మవిధినిష్పాద్యం జ్యోతిష్టోమాది ఉపాసతే తదేకనిష్ఠాః సన్తో విద్యామనుతిష్ఠన్తి। నను తర్హి త్యాజ్యం కర్మోపాస్యాశ్చ దేవతా అథవాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి వక్తవ్యమిత్యత ఆహ— తతస్తస్మాదుక్తాద్భూయ ఇవాధికమివ తే దేవతోపాసకా ముఖతో బ్రహ్మవాదినో వాఽనుత్పన్నసాక్షాత్కారాః కర్మత్యాగినస్తమోఽహంమమాభిమానరూపం ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః। య ఉ యే తు విద్యాయాం తు దేవతాజ్ఞానే కేవల ఆత్మజ్ఞానే వా రతాస్తదేకనిష్ఠాః॥౯॥

నన్వుభయోర్నిన్దాయాముభయమప్యఫలమిత్యత ఆహ— అన్యదేవ। కర్మణః ఫలాత్పితృయాణలక్షణాత్పృథగేవ దేవయానలక్షణమాత్మప్రాప్తిలక్షణం వా। అన్యచ్ఛబ్దేన సఫలత్వమేవశబ్దేనాఙ్గాఙ్గిభావనిషేధ ఆహుః కథయన్తి। విద్యయా దేవతాజ్ఞానేనాఽఽత్మజ్ఞానేన వాఽన్యద్విద్యాఫలాత్పృథగ్భూతమ్। అత్రైవకారాభావాదాత్మజ్ఞానోత్పాదకత్వమపి కర్మణామవగమ్యతే। ఆహుః కథయన్త్యవిద్యయా ద్వితీయమన్త్రోక్తేన కర్మణేత్యస్తి విద్యాకర్మణోః ఫలమ్। నచాత్రాఙ్గాఙ్గిభావోఽపి శఙ్కనీయః। అన్యదన్యచ్చ తదిత్యనేన ప్రకారేణ శుశ్రుమ శ్రుతవన్తః। మన్త్రద్రష్టురిదం వాక్యమ్। ధీరాణాం పూర్వోత్తరతన్త్రన్యాయకుశలానాం వేదవిదామ్। తానాహ— యే గురవో నోఽస్మభ్యమేతద్బ్రహ్మ కర్మసహితం విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తః॥౧౦॥

ఏవం పక్షద్వయం చ వైధత్వాదినా సఫలం చాభిధాయేదానీం దేవతాజ్ఞానస్య శాబ్దస్య వా బ్రహ్మజ్ఞానస్య కర్మణా సహ సముచ్చయమాహ— విద్యాం చ దేవతాజ్ఞానం కోమలం బ్రహ్మజ్ఞానం వా। అవిద్యాం చ ద్వితీయమన్త్రోక్తాని కర్మాణి। చకారాదుపాయోపేయభావేన

సముచ్చయార్థౌ। యః సంజాతవైరాగ్యః కర్మ పరిత్యక్తుమశక్తోఽన్తరాలావస్థాస్తత్కర్మ జ్ఞానం చ వేద జానాతి। ఉభయముక్తముపాయోపేయభావేన సహ కర్మోపాయోం బ్రహ్మజ్ఞానముపేయమితి మిలితమ్। ఏవముపాయోపేయజ్ఞానవతః ఫలమాహ— అవిద్యయా ద్వితీయమన్త్రోక్తేన కర్మజ్ఞానేన సంయోగపృథక్త్వన్యాయేన మృత్యుమాత్మజ్ఞానోత్పాదప్రతిబన్ధకం స్వాభావికం కర్మ జ్ఞానం చ దుఃఖకారణం తీర్త్వాఽఽత్మజ్ఞానోత్పాదేనాతిక్రమ్య విద్యయాఽహం బ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్కారేణామృతం బ్రహ్మాత్మత్వమశ్నుతే వ్యాప్నోతి స ఏవ భవతీత్యర్థః। యదా తు జ్ఞానకర్మణోరేవ సముచ్చయో నతు తజ్జ్ఞానయోస్తదోపాయోపేయశబ్దౌ విహాయాఽఽత్మర్ఘ్రానశబ్దస్థలే చ దేవతాజ్ఞానమితి శబ్దం పఠిత్వా— ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి న్యాయేనామృతం బ్రహ్మలోకమితి వ్యాకుర్యాత్॥౧౧॥

ఇదానీం వ్యాకృతావ్యాకృతయోరుపాసనస్య సముచ్చయార్థమాహ— అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసంభూతిముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ సంభూత్యాం రతాః। అన్యదేవాఽఽహుః అశ్నుతే। సంభూతిమ్। సంభూతిః సమ్యగ్భవనముత్పత్తిర్యస్య తత్కార్యం సంభూతిః। తద్వ్యతిరిక్తామవ్యాకృతరూపామసంభూతిం కారణం సంభూత్యాం కార్యే వ్యాకృతే సంభవాద్వ్యాకృతోపాసనాదసంభవాదవ్యాకృతోపాసనాత్సంభూతిమవ్యాకృతం వినాశేన వినాశవతః కార్యస్యోపాసనేన సంభూత్యా సమ్యగ్భవతి యస్మాత్కార్యం తత్కారణమవ్యాకృతం సంభూతిస్తదుపాసనేన శేషం కర్మ దేవతాజ్ఞానసముచ్చయవన్మన్త్రత్రయేఽపి వ్యాఖ్యేయమ్॥౧౨॥ ॥ ౧౩॥౧౪॥

కార్యకారణాత్మాదిత్యమణ్డలస్థః పురుషః సముచ్చయద్వయేనాపి సంప్రాప్యోఽతస్తత్ప్రార్థనామన్త్రాః— హిరణ్మయేన। సువర్ణవికారేణేవ జ్యోతిర్మణ్డలేన పాత్రేణ శరావసదృశేన ఘటస్యేవ సత్యస్య బాధరహితస్యాపిహితమాచ్ఛాదితం ముఖం ప్రతీకం ప్రధానభూతం తద్ధిరణ్మయం పాత్రం త్వం కార్యకారణాత్మా పూషన్త్వే పుష్టికారిన్నపావృణ్వపసారయ। అపసారణే కారణమాహ— సత్యధర్మాయావితథభావాయ భవతే దృష్టయే దర్శనార్థం తవ దర్శనార్థమిత్యర్థః॥౧౫॥

ఇదానీం తత్సంబోధనాని కార్యాన్తరార్థం పూషన్త్వే పూషన్నేకర్ష ఏకశ్చాసావృషిశ్చైకర్షిస్తత్సంబోధనమేకర్ష ఏకాకిత్వేన గన్తః। యమ హే నియన్తః। సూర్య హే సుష్ఠుగమన ప్రాజాపత్య హే ప్రజాపతేరపత్యభూత। ఇదానీం కార్యమాహ-వ్యూహ, ఉపసంహర రశ్మీన్కిరణాన్సమూహ సమ్యక్స్వాత్మమాత్రం కురు తేజశ్చన్ద్రమణ్డలమ్। తత్రాపి ప్రయోజనమాహ— యత్ర్పసిద్ధం తే తవ రూపం స్వయంజ్యోతిఃస్వభావం

కల్యాణతమమతిశయేన కల్యాణమానన్దాత్మరూపం తదుక్తం తే తత్ర పునస్తేశబ్ద ఉపచారనివారణార్థః। పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి। ద్రష్టృదృశ్యప్రయుక్తం భేదం వారయతి— యః ప్రసిద్ధోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థః పరోక్షోఽసౌ శాస్త్రదృష్ట్యా ప్రత్యక్షః పురుషః పరిపూర్ణః స ఉక్తో యః ప్రసిద్ధః స ఏవాహమస్మత్ప్రత్యయాలమ్బనోఽస్మి భవామి॥౧౬॥

ఏతే మన్త్రా హిరణ్మయేనేత్యారభ్య పఠితాః సముచ్చయానుష్ఠాయినాఽసకృన్నిత్యం పఠనీయాః। అన్తకాలే తు సర్వార్థానుసంధానపురఃసరమాత్మానమాదిత్యరూపం ధ్యాత్వా వాయుః ప్రాణరూపోఽనిలం బాహ్యవాయుం యాత్వితి శేషః। అమృతమానన్దాత్మరూపం సోఽహమస్మీతి పూర్వేణ సంబన్ధః। అథ వాయునిర్గమనానన్తరమిదం ప్రత్యక్షం భస్మాన్తమ్। భస్మాన్తే యస్మాత్తద్భస్మాన్తం శరీరం స్థూలం పార్థివం పృథివీం యాత్వితి శేషః। ఓం ఓం కారాభిధేయే శాభిన్నాఽఽత్మన్నాదిత్య క్రతో సంకల్పాత్మన్స్మర మాం త్వదుపాసకం స్మర కృతం మయాఽనుష్ఠితం జ్ఞానం కర్మ చ స్మర। స్పష్టమ్। క్రత ఆదిత్యాభిన్న సంకల్పాత్మన్। హే జీవాఽఽత్మానం స్మర స్పష్టమ్। ఆత్మనా కృతం స్మర॥౧౭॥

ఉపాస్యాం దేవతాం సంప్రార్థ్య కర్మసాధనభూతాం దేవతాం ప్రార్థయతే— అగ్నే హేఽగ్నే నయ ప్రాపయ సుపథా సమ్యఙ్మార్గేణ రాయే సువర్ణార్థం కర్మఫలభూతాయేత్యర్థః। అస్మాన్సముచ్చయానుష్ఠాతౄన్విశ్వాని సర్వాణి దేవ హే దేవ వయునాని జ్ఞానాని విద్వాఞ్జానన్యుయోధి వియోజయాస్మదుపాసకేభ్యో జుహురాణం కుటిలమేనః పాపం భూయిష్ఠామతిశయేనాధికాం తే తుభ్యం నమఉక్తిం నమస్కారోక్తిం విధేమ విధాస్యామః సర్వదా కుర్మ ఇత్యర్థః॥౧౮॥

ఇతి శ్రీశంకరానన్దకృతేశావాస్యదీపికా సంపూర్ణా॥

అథ రామచన్ద్రపణ్డితకృతేశావాస్యరహస్యవివృతిః।

ఓం సత్యం జ్ఞానమనన్తమీశమఖిలస్యాన్తర్బహిశ్చ స్థితం
యద్దూరే నికటే చ యచ్చ సకలం యత్స్వప్రభం తద్విదః।
అక్షాగోచరమక్షచాలకమహో యేనేదమాచ్ఛాదితం
స్వాత్మాభిన్నముపాసతే విజయతే రామాభిధం తన్మహః॥౧॥

సంసారబీజాన్ధతమిస్రనాశసర్వాత్మతాబోధజితారిషట్కమ్।
ఆనన్దదం సర్వసుహృత్తమం తం సిద్ధేశ్వరం సద్గురువర్యమీడే॥౨॥

శ్రీమచ్ఛంకరభాష్యకృద్గురువరశ్రీపాదయుగ్మం సదా
ధ్యాత్వా హృత్కమలే యథాస్వమతి తత్సిద్ధాన్తసూక్తీస్తథా।
టీకా నైకవిధా విచార్య కురుతే రామోఽథ మాధ్యందిన-
స్థేశాఖ్యోపనిషద్రహస్యవివృతిం శ్రీసిద్ధసూనుః కృతీ॥౩॥

ఇహ ఖలు సర్వేషాం వేదానామద్వైతే బ్రహ్మణి పర్యవసానమితి రాద్ధాన్తస్తచ్చ బ్రహ్మ యథోక్తాధికారిణే కథనీయమ్। క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహత ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి ముణ్డకోపనిషద్యుక్తత్వాత్। ప్రశాన్తచిత్తాయ జితేన్ద్రియాయ ప్రహీణదోషాయ యథోక్తకారిణే। గుణాన్వితాయానుగతాయ నిత్యం ప్రదేయమేతత్సతతం ముముక్షవే। ఇతి వచనాచ్చ। స చాధికారశ్చిత్తశుద్ధిం వినా నోత్పద్యతే। చిత్తశుద్ధిశ్చ స్వవర్ణాశ్రమోచితకర్మాచరణేనేతి ప్రథమం కర్మకాణ్డమేకోనచత్వారింశదధ్యాయైః ప్రతిపాదితమ్। అథేదానీం చిత్తశుద్ధ్యాదియథోక్తగుణవన్తమధికారిణముపదేష్టుం జ్ఞానకాణ్డమేతేన చరమేణాధ్యాయేనాఽఽరభ్యతే। సేయమీశావాస్యోపనిషద్బ్రహ్మవిద్యాపరాణాం సహేతోః సంసాస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా। ఉపనీయేమమాత్మానం బ్రహ్మాపాస్తద్వయం పునః। నిహన్త్యవిద్యాం తజ్జం చ తస్మాదుపనిషన్మతేతివచనాచ్చ। అన్తర్భావితణ్యర్థస్య విశరణార్థస్య సద్ధాతోః క్విపి రూపమ్। ఉప నితరాం సాదయతి సంసారహేతుభూతామవిద్యాం నాశయతి। గత్యర్థస్య వా బ్రహ్మ ప్రాపయతీతి। తదర్థప్రతిపాదకగ్రన్థోఽప్యుపచారాదుపనిషత్కేవలస్య వా సదేరూపాఽఽత్మనః సమీపే నిషీదతి ప్రతిపాదకత్వేనేత్యాత్మయాథాత్మ్యప్రతిపాదక ఇతి। ఏషాం చ మన్త్రాణాం కర్మసు న

వినియోగః। ఆత్మయాథాత్మ్యప్రతిపాదకత్వాత్। తచ్చ కర్మణా విరుధ్యతే। న హి వక్ష్యమాణలక్షణవిశిష్ట ఆత్మా సంస్కార్యః కర్తా భోక్తా వా। యో హి యథోక్తాధికారవానహం మమేదమిష్టసాధనం దృష్టం బ్రహ్మవర్చసాద్యదృష్టం స్వర్గాది చ ఫలమాప్నుయామితి మన్యతే స కర్మణ్యధిక్రియతే। న హి స్వభావశుద్ధ ఏకోఽశరీర్యాకాశవన్నిర్లేపోఽహమితి శాస్త్రత ఆపాతజ్ఞానవానపి కర్మణి ప్రవృత్తో దృశ్యతే। కిముతాపరోక్షజ్ఞానవానత ఏషాం మన్త్రాణామైకాత్మ్యతాత్పర్యకత్వమ్। ఈశా వాస్యమిత్యుపక్రమ్య సోఽసావహమిత్యుపసంహారః। అనేజత్తదేజతీత్యభ్యాసః। నైనద్దేవా ఆప్నువన్నిత్యపూర్వతా। తత్ర కో మోహ ఇతి ఫలమ్। అసుర్యా నామ త ఇతి భేదదృష్టీనాం కర్మకారిణాం నిన్దయైకాత్మ్యదర్శనస్తుతిరథవా స పర్యగాదిత్యాదినైకాత్మ్యదర్శిన ఐశ్వర్యవర్ణనం సదర్థవాదః। తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీత్యుపపత్తిశ్చేతి షణ్ణాం తాత్పర్యలిఙ్గానాం దర్శనాత్। తస్మాదేతే మన్త్రా భేదం నివర్తయన్తః సంసారోచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వవిజ్ఞానముత్పాదయన్తి। అత్ర దుఃఖహేతుస్వాజ్ఞాననివర్తనేచ్ఛురధికారీ। ఆత్మనో యాథాత్మ్యమభిధేయం విషయః। యాథాత్మ్యస్య తద్వాచకశబ్దానాం చ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావః సంబన్ధః। స్వగతాజ్ఞాననివృత్త్యా సత్స్వరూపానన్దావిర్భావః ప్రయోజనమిత్యనుబన్ధచతుష్టయమ్। అథ మన్త్రాన్సంక్షేపతో వ్యాఖ్యాస్యామః— ఈశా వాస్యమితి। ఈష్ట ఇతీట్ ఈశ ఐశ్వర్యే క్విప్। తృతీయాన్తమీశేతి। ఈశ్వరణేదం ప్రత్యక్షం సర్వం భూతజాతం వాస్యం వాసయోగ్యమధిష్ఠానేనాఽఽచ్ఛాదనీయం వా నివాసార్థకాద్వసేర్బాహులకాదధికరణే ణ్యత్। ఆచ్ఛాదనార్థస్య వా వసే రూపం కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ వికల్పాత్పక్షే తృతీయా యచ్ఛన్దో భిన్నక్రమః। చస్త్వర్థే యథోక్తానుభవసాధనమాహ। కింతు యజ్జగత్యామిత్యుపలక్షణం బ్రహ్మాణ్డే జగత్స్థావరజఙ్గమాత్మకం తేన భూతజాతేన త్యక్తేన న మమేతి త్యక్తస్వీయత్వసంబన్ధేన సంన్యాసేన యత ఆచ్ఛాదనీయమతో యత్కించ యావజ్జగత్యాం జగత్తేన త్యక్తేన నామరూపత్యాగేన తదబుద్ధ్యా గృహీతేనేతి వా భుఞ్జీథాః పూర్వోక్తమాత్మానమనుభవేః। వా యదృచ్ఛాప్రాప్తభోగాననుభవేః। స్వాత్మానం జననమరణాదిదుఃఖాత్పాలయేథా వా। స్వసుఖమనుభవేరితి వా। ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమీప్సన్తః ప్రవ్రజన్తీతిశ్రుతేస్త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః పరేణ నాకం నిహితం గుహాయాం విభ్రాజదేతద్యతయో విశన్తీతిశ్రుతేశ్చ సంన్యస్య శ్రవణం కుర్యాదిత్యుక్తేశ్చ।

యదా మనసి వైరాగ్యం జాయతే సర్వవస్తుషు।

తదైవ సంన్యసేద్విద్వానన్యథా పతితో భవేత్॥

ఇత్యుక్తత్వాదధికారం వినా సంన్యాసే కృతే ప్రత్యవాయాపత్తిరిత్యభిప్రాయేణాఽఽహ— మా గృధో మాఽభికాఙ్క్షీః। స్విదిత్యనర్థకోఽప్యర్థకో వా। కస్యాపి స్వస్య పరస్య వా ధనం భోగ్యవిషజాతమ్। బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ

వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి త్యక్తైషణస్యైవ సంన్యాసేఽధికారాత్। యద్వా స్విదితి వితర్కే। లోకే కస్యేదం ధనం న కస్యాపి న హి లోకే నియతస్వామికం కించిదపి విషయజాతం దృశ్యతే। ప్రశ్నే వా। అధిష్ఠానేనాధ్యస్తస్య స్వస్వామిభావాయోగాత్కస్యేదం ధనమిత్యర్థః। అతో మాఽభికాఙ్క్షీః। కేవలేచ్ఛయైవ విషయాణామవశ్యప్రాప్త్యభావాన్మమేదమితి రక్షితానాం చ స్థైర్యాభావాద్వినాశే దుఃఖప్రాప్తేశ్చ విషయేచ్ఛాత్యాగపూర్వకసంన్యాసినా బ్రహ్మణః సర్వాన్తరస్థత్వం జ్ఞేయమితి భావః। అథవా స్వాత్మనా విభునాఽధిష్ఠానేన జ్ఞాతేన రజ్జ్వాదినాఽధ్యస్తసర్పాదిభాసవదధ్యస్తజగద్భాస ఆచ్ఛాదితే దూరీకృతే సతి స్వాతిరిక్తస్య విషయస్యాభావాదిచ్ఛానుత్పత్తేః స్వాత్మనైవ స్వసుఖమనుభవనీయమితి తాత్పర్యమ్। ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇతి శ్రుతేః। వాసిష్ఠే సమాధ్యుత్థితస్య కచస్య— కిం కరోమి క్వ గచ్ఛామి కిం గృహ్ణామి త్యజామి కిమ్। ఆత్మనా పూరితం సర్వం మహాకల్పామ్బునా యథేతి వాక్యాచ్చ॥౧॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

ఛాద్యం మయేశేన సమస్తమేతజ్జ్ఞాత్వేతి సంన్యస్య సుఖం హి భోగ్యమ్।
ధనస్య గృద్ధిం న కురు త్వమన్యత్స్వతోఽస్తి కిం కస్య ధనం త్రిలోక్యామ్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।
సంపూర్ణః ప్రథమో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

త్యక్తైషణస్య సంన్యాసేఽధికార ఇతి శ్రుత్వేషణాత్యాగసాధనం ప్రష్టుకామస్య శ్రోతుః ప్రశ్నాత్పూర్వమేవ సర్వజ్ఞా శ్రుతిశ్చిత్తశుద్ధిరీషణాత్యాగోపాయ ఇత్యభిప్రాయేణ చిత్తశుద్ధ్యర్థం త్వయా తావత్కర్మాణి కర్తవ్యానీత్యుపదిశతి। అథవాఽఽత్మతత్త్వముపక్రమ్య స్వానుభవప్రదర్శనేన శ్రోతారమభిముఖీకృత్య ప్రష్టుమిచ్ఛన్తం తముపదేష్టుకామా శ్రుతిః శుద్ధచిత్తస్యైవ శ్రవణేఽధికారాదధికారసిద్ధయే పూర్వం తత్సాధనముపదిశతి— కుర్వన్నితి। ఏవ శబ్దో భిన్నక్రమః। ఇహ నృలోకే కర్మాణ్యేవ కేవలాని నతు ఫలేచ్ఛాం కుర్వన్। కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచనేతి భగవతోక్తత్వాత్। ఫలేచ్ఛైవ బన్ధనకర్త్రీతి భావః। త్వం జిజీవిషేజ్జిజీవిషేః పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః। భవాఞ్జిజీవిషేదితి వా శతం సమా ఇత్యుపలక్షణం సర్వస్య పురుషాయుషస్య యావదాయురిత్యర్థః। అనేన మనుష్యస్యైవ కర్మాద్యధికార ఇతి సూచితమ్। జీవనేచ్ఛోక్త్యా సంన్యాసాధికారాభావో న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్యాదరణ్యమియాదితి శ్రీభగవత్పాదైరిచ్ఛారహితస్యైవ సంన్యాసేఽధికారస్యోక్తత్వాదరణ్యం స్త్రీజనాసంకీర్ణమాశ్రమం సంన్యాసమిత్యర్థః। నను యది ఫలేచ్ఛాయా అభావస్తదేష్టసాధనతాజ్ఞానం వినా ప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మణి ప్రవృత్తిరేవ న

స్యాదితి చేత్సత్యం భగవదధీనోఽహం తస్మాదసక్తః సతతం కార్యం కర్మ సమాచరేతి గీతాయాముక్తత్వాత్తదాజ్ఞోల్లఙ్ఘనే ప్రత్యవాయోత్పత్త్యా మమానిష్టం స్యాదతోఽవశ్యం మయా కర్మాణి కర్తవ్యానీత్యేవం నిశ్చయేన నిత్యనైమిత్తికాదికామ్యకర్మసు ప్రవృత్తేః సూపపన్నత్వాత్। నను కర్మణా బన్ధః స్యాదితి చేన్న। అసక్తో హ్యాచరన్కర్మ పరమాప్నోతి పూరుష ఇతి భగవతోక్తత్వాన్నిష్కామకర్మణా ముక్తిరేవేత్యభిప్రాయేణాఽఽహ— ఏవం నిష్కామకర్మాణి కుర్వతస్త్వయి తవ విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః। వృక్షే శాఖేతివదధికరణత్వవివక్షయా వా సప్తమీ। నరే నృదేహధారిణి కర్మ న లిప్యతే। కర్మఫలలేపో న స్యాత్। కింతు చిత్తశుద్ధిద్వారాఽధికారసంపత్త్యా జ్ఞానసిద్ధ్యా ముక్తిరేవ స్యాదితి భావః। అనేన మనుష్యస్యైవ కర్మఫలసంబన్ధ ఇతి బోధితమ్। అధికారసంపాదకచిత్తశుద్ధేః కర్మాతిరిక్తసాధనాసిద్ధత్వం దర్శయతి— ఇతో నిష్కామకర్మాచరణాదన్యథా ప్రకారాన్తరం తవ ముముక్షోర్నాస్తి యేన త్వం శుద్ధచిత్తః సన్నధికారీ భవిష్యసీత్యర్థః। ఆదౌ స్వవర్ణాశ్రమవర్ణితాః క్రియాః కృత్వా సమాసాదితశుద్ధమానస ఇతి శ్రీరామగీతాయాముక్తత్వాత్। స్వవర్ణాశ్రమధర్మేణ తపసా హరితోషణాత్। సాధనం ప్రభవేత్పుంసాం వైరాగ్యాదిచతుష్టయమితి భగవత్పాదోక్తేశ్చ। యావదిచ్ఛా తావత్కర్మస్వధికార ఇతి తాత్పర్యమ్। తావత్కర్మాణి కుర్వీత న నిర్విద్యేత యావతేతి భాగవతాత్॥౨॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

నిష్కామకర్మాణి తు యావదాయుస్త్వమిచ్ఛ కర్తుం ఖలు యన్ముముక్షుః।

ఏవం తత్ర స్యాన్నఫలే న లేపో న చిత్తశుద్ధావితరః ప్రకారః॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

మన్త్రో ద్వితీయః సంపూర్ణః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

సాధకస్య నిష్కామకర్మస్త్వధికార ఇత్యుక్తమర్థం కామ్యకర్మపరాణాం బలవదనిష్టఫలకథనవ్యాజేన కామ్యకర్మనిన్దయా ప్రబలయతి— అసుర్యా ఇతి। అసూర్యా అసుషు ప్రాణేషు రమన్త ఇత్యసురాః ప్రాణపోషకా జ్ఞానహీనాః కేవలప్రాణపోషిణో దేవా అప్యసురా ఏవ। అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇత్యత్రాపిశబ్దస్య సర్వోపాధివ్యభిచారార్థత్వాత్— రమధాతోరపి డః। తేషామిమేఽసుర్యాః। తద్ధితా ఇతి బహువచనస్యానుక్తసంగ్రహార్థత్వాదిదమర్థే। యన్నామ ప్రసిద్ధాః। తే యచ్ఛబ్దస్థానే తచ్ఛబ్దః। యే లోకా లోక్యతేఽనుభూయతే కర్మఫలం యేషు తే లోకా జన్మాని స్థానాని వా తిర్యగాదీని నరకాదీని చాన్ధేన తమసా విచారశూన్యత్వాత్స్వాభావికేనాజ్ఞానేనాన్ధతామిస్రేణ వాఽఽవృతా ఆచ్ఛాదితజ్ఞానా నిరిన్ద్రియప్రచారా వా తాన్పూర్వోక్తోభయవిధేష్వన్యతరాన్స్వకర్మానుసారేణ

తత్రోత్పద్య తే జనా నరాః ప్రేత్యాపి మరణం ప్రాప్య పునరపి గచ్ఛన్తి ప్రాప్నువన్తి। తచ్ఛబ్దోక్తాన్నిర్దిశతి— యే కే చ। అనేన జాతిగుణాదినిరపేక్షత్వం సూచ్యతే। ఆత్మహనో యథా గురుణామవజ్ఞాకారీ గురుఘాతీత్యుచ్యతే తథాఽతిపూజ్యస్య సర్వప్రకాశకస్యాప్యాత్మనో దేహ ఏవాహం నాఽఽత్మా కశ్చనాస్తీత్యవజ్ఞాకారిణ ఆత్మఘాతినస్తే। అనేన దేహాన్తరప్రాప్తిరపి నరదేహకృతసంచితకర్మబీజనిబన్ధనేతి సూచయతి। ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥౧॥ నాకస్య పృష్ఠే సుకృతేఽనుభూత్వేమం లోకం హీనతరం వా విశన్తీతి చ ముణ్డకోపనిషద్యుక్తత్వాత్। తానహం ద్విషతః క్రూరాన్సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు॥౧॥ ఆసురీం యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మని జన్మని। మామప్రాప్యైవ కౌన్తేయ తతో యాన్త్యధమాం గతిమ్॥౨॥ ఇతి భగవద్వాక్యాచ్చ। ప్రాణపోషణార్థం నానావిధకామ్యకర్మపరాణాం పునః పున సంసరణేన ముక్తినాస్తీతి తాత్పర్యమ్॥3॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

స్వాత్మానభిజ్ఞా నిజఘాతినస్తే ప్రమీయ మర్త్యా అసుపోషిభోగ్యాన్।

విచారశూన్యానతిదుఃఖయుక్తాన్ప్రయాన్తి దేహాన్తరనారకాదీన్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

మన్త్రస్తృతీయః సంపూర్ణః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

కీదృశః స ఆత్మా యస్యాజ్ఞానేన జనాః సంసరన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ। అథవా యేనేశ్వరేణ సకలమాచ్ఛాదితం తస్య స్వరూపమాహ। యద్వాఽనుభవసాధనం ప్రదర్శ్యోపక్రాన్తమాత్మస్వరూపముపసంహరతి। అథవాఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిష్కామకర్మణః శ్రవణాధికారసాధనత్వం ప్రదర్శ్య శ్రోతవ్యమాత్మతత్త్వముపదిశతి— అనేజదితి। నైజతి చలతి తదనేజత్స్వావస్థామచ్యుతిశ్చలనం తద్వర్జితమ్। అనేన వాల్యాదీనాం జాగ్రదాదీనాం చాభావః। బాల్యాదిష్వపి జాగ్రదాదిషు తథా సర్వాస్వవస్థాస్వపి వ్యావృత్తాస్వనువర్తమానమహమిత్యన్తః స్ఫురన్తం సదా స్వాత్మానం ప్రకటీ కరోతీతి భగవత్పాదైరుక్తత్వాత్। ఏకమద్వితీయమ్। ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః। అథవైకం సర్వదైకరూపం వృద్ధ్యపక్షయవిపరిణామశూన్యం మనసో జవీయః సంకల్పలక్షణాదతిచఞ్చలాన్మనసోఽపి జవీయో వేగవత్తరమ్। అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతేతిశ్రుతేః। దేహస్థస్యాపి మనసః క్షణాద్బ్రహ్మలోకగమనే వ్యాపకత్వాత్తత్ర పూర్వగతమివాస్తి। పరం త్వచిన్త్యత్వాన్మనసా ప్రాప్తుమశక్యం న తు

చక్షురాదివిషయవన్మనసా సాక్షాదనాప్యం యత ఏనదాత్మస్వరూపం దేవా ద్యోతనాత్మకాని చక్షురాదీన్ద్రియాణి నాఽఽప్నువన్న ప్రాప్తవన్తః। అవ్యపదేశ్యత్వాదిన్ద్రియాగోచరమిత్యర్థః। అథవా మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేర్యన్మనసోఽగోచరం తదిన్ద్రియాణాం సుతరామగోచరమ్। యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యాదినా మనఃప్రాణేన్ద్రియాప్రాప్యత్వస్య కేనోపనిషద్యుక్తత్వాత్। పూర్వపనాది జన్మరహితమర్శత్। రిశ హింసాయామిత్యస్య శత్రన్తస్య రూపం న రిశదవినాశి ధాతోరికారలోపశ్చాన్దసః। తదాదిమధ్యాన్తవిహీనమేకమితి శ్రుతేః। తద్బ్రహ్మ తిష్ఠద్వ్యాపకత్వేన సర్వత్ర స్థితిమత్సద్ధావతో ద్రుతం గచ్ఛతోఽన్యాన్కాలవాయ్వాదీనస్యేత్యతిక్రమ్య గచ్ఛతీవ తేషాం గత్యాఽప్రాప్యమిత్యర్థః। ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి శ్రుతేః। మాతరిశ్వా దేహాన్తర్గతో వాయుస్తస్మిన్దేహాన్తవిద్యమానే సత్యప ఆప్యన్తే ప్రాణాదిసంజ్ఞా యాభిస్తా ఆప ఆప్నోతేర్హ్రస్వశ్చేతి కరణే క్విప్తాః క్రియాః ప్రాణనాదిచేష్టా దధాతి ధారయతి। అథవా సమిష్టయజుషి వాతేధా ఇతి సర్వకర్మణాం వాయుస్థత్వోక్తేరపః శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాజన్యత్వాదాపః కర్మాణి స్వస్థాని తాని వాయుస్తత్ర బ్రహ్మణి దధాతి స్థాపయతి కర్మణాం పరమం నిధానమిత్యర్థః। అథవా తత్రాన్తర్యామిణి సతి వాయుః సూత్రాత్మా తపనవారిదాదీనాం కర్మాణి తపనవర్షణాదీని। వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సందృబ్ధాని భవన్తీతి శ్రుతేః క్రియాశక్తిమత్త్వాద్దధాతి విభజ్య ధారయతి। అన్తర్యామితయా తస్యైవ సర్వేశత్వాదన్తర్యామిబ్రాహ్మణే సర్వాన్తర్యామిత్వేన యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాదినా తస్యైవ సర్వనియామకత్వోక్తేర్భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదితైత్తిరీయశ్రుతేశ్చ స వా అయమాత్మా సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కించేతి స సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి శారీరబ్రాహ్మణ ఉక్తత్వాచ్చాచిన్త్యమవ్యపదేశ్యం షడ్భావవికారరహితం సర్వదైకరూపం సర్వాన్తర్యామి సర్వచాలకం బ్రహ్మేత్యర్థః॥౪॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

అకమ్పమేకం మనసస్తరస్విన దేవతా ఆపురనాశి పూర్వమ్।

తిష్ఠత్తదత్యేత్యపి ధావతోఽన్యాన్వాయుర్హి కర్మాణి దధాతి తత్ర॥ ౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

మన్త్రశ్చతుర్థః సంపూర్ణః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥ ౨॥

ఉక్తమర్థమన్యోఽపి మన్త్రో వదతి।
అథవాఽఽత్మతత్త్వస్యతీతమన్త్రోక్తదుష్ప్రాపత్వాన్తర్యామిత్వవ్యాపకత్వానువాదేన తస్యైవ

సర్వాత్మకత్వం సుఖప్రాప్యత్వం చ శ్రుతిరుపపాదయతి। నాత్ర పునరుక్తిర్న మన్త్రాణాం జామితాదోష ఇతి భగవత్పాదైరుక్తత్వాత్। జామితాఽఽలస్యం రహస్యమ్। సకృదుక్తం చిత్తే నాఽఽయాతీత్యనలసా శ్రుతిః సకరుణా మాతేవ పునః పునరుపదిశతి— తదేజతీతి। తత్ప్రకృతమాత్మతత్త్వమేజతి చలతి జఙ్గమం తన్నైజతి న చలతి స్థావరమ్ । పురుష ఏవేదం సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమితి శ్రుతేః। తదాత్మతత్త్వం దూరే విప్రకృష్టే తదు ఉ ఏవార్థే యద్దూరస్థం తదేవాన్తికే సమీపే సమీపస్థమపి తదేవ దూరస్థమన్తికస్థం బ్రహ్మైవ సర్వగత్వాత్। అథవా సర్వరూపత్వాద్దూరస్థమన్తికస్థం చ బ్రహ్మైవ। అథవాఽజ్ఞానినాం వర్షకోటిభిరప్యప్రాప్యత్వాత్వాద్దూర ఇవ స్థితమ్। ఆత్మజ్ఞానినాం తు సమీప ఏవాఽఽత్మత్వేన హృత్స్థత్వాత్సుప్రాపం తద్బ్రాహ్మస్య ప్రత్యక్షస్య సర్వస్య భూతజాతస్యాన్తరభ్యన్తరేఽన్తర్యామిత్వేనాస్తి। తదు తదేవ సర్వస్యాస్య బాహ్యతో వాహ్యప్రదేశ ఉత్తమపురుషత్వేన సార్వవిభక్తికస్తసిః। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇతి శ్రుతేః। బహిరన్తశ్చ భూతానామచరం చరమేవ చ। సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తదితి। క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత ఇతి చ గీతావాక్యాచ్చ॥౫॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

బ్రహ్మైవ తత్స్థావరజఙ్గమాత్మ స్వాజ్ఞానినాం దూర ఇవాప్రకాశమ్।

తజ్జ్ఞానినాం భాతి సదా సమీపే విశ్వస్య చాన్తశ్చ బహిస్థితం తత్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణః పఞ్చమో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ఉక్తాత్మజ్ఞానస్య ఫలమాహ— యస్త్వితి। యస్తు తుశబ్దో వైలక్షణ్యద్యోతకో యః పునర్లోకవిలక్షణదృష్టిః సర్వాణి భూతాన్యవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్యాత్మన్నాత్మని సుపాం సులుగితి జేర్లుగధిష్ఠానరూప ఏవాను గురూపదేశానన్తరం పశ్యత్యవలోకయతి చ పరం సర్వభూతేషు తేష్వాత్మానమను కారణాత్మనాఽనుగతం పశ్యత్యనుభవతి। తత ఐకాత్మ్యజ్ఞానాత్స పురుషో న విచికిత్సతి సంశయం న ప్రాప్నోతి। సంశయ ఉభయకోటికం జ్ఞానం ద్వైతం పశ్యతో భవతి నత్వైకాత్మ్యజ్ఞస్యేతి భావః। యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానం దేవమఞ్జసా। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తదా విచికిత్సతీతి బృహదారణ్యకశ్రుతేః। సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాఽఽత్మని। సంపశ్యన్బ్రహ్మ పరమం యాతి నాన్యేన హేతునేతి కైవల్యశ్రుతేశ్చ। అస్యా ఏవ శ్రుతేరుత్తరార్ధం గీతాయామ్— ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శన ఇతి। ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాస్తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇతి ముణ్డకశ్రుతేశ్చ॥౬॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

యః పశ్యతీత్థం సకలాని భూతాన్యాత్మన్యథాఽఽత్మానమపీహ విద్వాన్।

సర్వేషు భూతేషు స తత్త్వవేత్తా నిఃసంశయః స్యాత్సకలైరనిన్ద్యః॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

మన్త్రః షష్ఠోఽపి సంపూర్ణః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

అధునాఽఽత్మజ్ఞస్య స్థితిమాహ— యస్మిన్నితి। యస్మిన్కాలే విజానత ఆత్మానం సాక్షాత్కుర్వతః సర్వాణి భూతాని బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాని న మద్వ్యతిరిక్తం కించిదస్త్యహమేవ సర్వరూప ఇత్యాత్మైవాభూత్సంవృత్తః। తత్ర తస్మిన్కాల ఏకత్వమమైకాత్మ్యమన్వనుస్యూతం పశ్యతోఽనుభవతో మోహ ఆవరణరూపః కః కింనిమిత్తకః శోకశ్చ విక్షేపరూపః కః కింనిమిత్తకం ఆత్మజ్ఞానేనావిద్యాయా నిరస్తత్వాత్స్వరూపం జానతః సమూలావిద్యోచ్ఛేదాదావరణవిక్షేపయోరభావేన కామాద్యనుదయాజ్జీవన్ముక్తిస్థిత్యా తూష్ణీంభూత ఆస్త ఇత్యర్థః। యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదినా తస్య నిష్క్రియత్వాభిధానాత్। ఆత్మన్యేవ చ సంతుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యత ఇతి భగవద్వాక్యాచ్చ॥౭॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

సర్వాణి భూతాని మదాత్మకానీత్యేవంవిదోఽభూత్సకలం యదాత్మా।

తదైకతాం పశ్యత ఆత్మరూపే మోహశ్చ శోకశ్చ భవేత్కథంస్విత్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణః సప్తమో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ఆత్మజ్ఞస్థితిముక్త్వా పునరాత్మస్వరూపం లోకోత్తరైశ్వర్యప్రదర్శనేనోపసంహర్తుం వర్ణయతి— స పర్యగాదితి। అత్ర స ఇత్యుత్తరార్ధే చ కవిరిత్యాదిశబ్దైః పుంలిఙ్గత్వేన నిర్దేశాచ్ఛుక్రమిత్యాదీని విశేషణాని పుంలిఙ్గత్వేన విపరిణమ్యాన్యథవా స ఇతి శబ్దో భిన్నక్రమ ఉత్తరార్ధేన సంబధ్యతే। యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్। యద్బ్రహ్మ పర్యగాత్పరిః సర్వతోభావే సర్వతో జగద్వ్యాప్యాఽఽసీత్। శుక్రం శుద్ధం దీప్తిమత్స్వప్రకాశమ్। తమేవ

భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః। అకాయం సూక్ష్మదేహరహితమవ్రణం వ్రణః క్షతం తద్రహితమస్నావిరం స్నావిరాః శిరా న సన్తి యస్య తన్నిరవయవత్వాదవ్రణమస్నావిరమితి విశేషణద్వయేన స్థూలశరీరనిరాసః। అశరీరం శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమితి శ్రుతేః। శుద్ధం మాయాసంబన్ధరహితం విరజః పర ఆకాశాదితి శ్రుతేస్తమసః పరముచ్యత ఇతి గీతావాక్యాచ్చ। అపాపవిద్ధం పుణ్యమపి పునరావృత్తిహేతుత్వాత్పాపమేవ తేనోభయాత్మకేనావిద్ధమసంవద్ధం స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయానితి శ్రుతేః। నాఽఽదత్తే కస్యచిత్పాపం న చైవ సుకృతం విభురితి భగవద్వాక్యాచ్చ। స ఏతాదృశం బ్రహ్మైవ స్వశక్తిమాదాయేశ్వరో భృత్వా కవిరతీతానాగతజ్ఞః। వేదాహం సగతీతాని వర్తమానాని చార్జున। భవిష్యాణి చ భూతానీతి గీతాయాముక్తత్వాత్। మనీషీ మనీషా జగత్సర్జనేచ్ఛా తద్వాన్। సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి శ్రుతేః। అథవా మనోనియన్తా మనసో యే మనో విదురితి శ్రుతేః। పరిభూః పరిరుపర్యర్థకః పరి సర్వేషాముపరి శ్రేష్ఠత్వేన భవత్యస్తీతి పరిభూః। పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి శ్రుతేః। స్వయంభూః స్వయమేవ భవతి నతు కారణాన్తరేణేత్యర్థః। అథవా యేషాముపరి యశ్చోపరి తత్సర్వం స్వయమేవ భవతీతి సర్వరూపః। యాథాతథ్యతో యథాతథాభావో యాథాతథ్యం తేనేతి యాథాతథ్యతః సాధ్యసాధనాదిప్రతినియతస్వరూపేణార్థాశ్చేతనాచేతనరూపపదార్థాన్వ్యదధాద్విభజ్య దత్తవాన్। శాశ్వతీభ్యో నిత్యాభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్యో యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకల ఇతి శ్రుతేరచిన్త్యశక్తిమద్బ్రహ్మేతి భావః। అత్రార్థే శ్లోకయోజనా— యద్వ్యాపకం శుద్ధమపాపవిద్ధం దేహద్వయాతీతమతిప్రకాశమ్। కవిః స ధీమాన్ప్రవరః స్వయంభూః ప్రజాపతిభ్యో వ్యదధాద్యథార్థాన్॥౧॥ అథవా యథోక్తాత్మజ్ఞస్యోక్తానువాదపూర్వకమైశ్వర్యమాహ— సశబ్ద ఉత్తరార్ధేనైవ సంబధ్యతే యః శుక్రమిత్యాది యథోక్తవిశేషణవిశిష్టం బ్రహ్మ పర్యగాత్సర్వభావేన జ్ఞానవాన్। గత్యర్థానాం బుద్ధ్యర్థత్వాత్స బ్రహ్మజ్ఞః కవిః కాన్తదర్శీ। మనీషీ ద్వైతాసంబన్ధేన ప్రశస్తబుద్ధిమాన్పరితః సర్వమపి స్వయమేవ భవతీతి పరిభూః సకలాత్మకః। స్వయంభూర్బ్రహ్మరూపో యథాస్వరూపం తేన తేన రూపేణార్థాన్పదార్థాన్భోగ్యవిషయాన్। శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యస్తాదర్థ్యే చతుర్థ్యనన్తవర్షోపభోగాయ వ్యదధాత్స్వయమేవ కృతవాన్। యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్సందేహే గహనే ప్రవిష్టః। స విశ్వకృత్స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేర్బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి భావః॥౮॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

యో జ్ఞాతవాఞ్శుద్ధమపాపవిద్ధం దేహద్వయాతీతమతిప్రకాశమ్।

కవిః స ధీమాన్సకలః స్వయంభూర్వ్యధాద్యథాస్వం బహుకాలమర్థాన్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణశ్చాష్టమో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ఉపక్రాన్తమాత్మతత్త్వముపసంహృత్య యస్తూక్తతత్త్వానభిజ్ఞ ఈషణాత్యాగాభావేన సంన్యాసే చ నాధికారీ సంసారే చ నాత్యన్తం సక్తస్తం ప్రతి చిత్తైకాగ్ర్యార్థముపాసనాసముచ్చయం కథయిష్యన్ప్రత్యేకముపాసనానాం ఫలకథనవ్యాజేన నిన్దతి। అథవోక్తాత్మజ్ఞానస్యాఖిలశ్రేష్ఠత్వం తద్వ్యతిరిక్తానాం సంసరణహేతుత్వమదర్శనేన ద్రఢయతి— అన్ధం తమ ఇతి। యే నరా అసంభూర్తి సమ్యగ్భవనం భూతిరుత్పత్తిర్యస్య కార్యస్య తద్భిన్నాం కారణరూపామవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతిముపాసతే చిన్తయన్తి తేఽన్ధం తమోఽదర్శనాత్మికాం ప్రకృతిం ప్రవిశన్తి ప్రకర్షేణ విశన్తి పౌరాణికోక్తం ప్రకృతిలయం ప్రాప్నువన్తి। తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః। య ఉ। యే తు సంభూత్యాం ప్రకృతికార్యే హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతా ఆసక్తాస్తదుపాసకా ఇత్యర్థః। తే తతః ప్రకృతిలయాద్భూయ ఇవాధికమివ స్వరూపాజ్ఞానేన సంసరణహేతుత్వాత్తమోఽణిమాదిసిద్ధిసముదాయం ప్రవిశన్తి ప్రాప్నువన్తి॥౯॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

అవ్యాకృతం హేతుముపాసతే యే సంమాప్నువన్తి ప్రకృతౌ లయం తే।

ప్రజాపతిం కార్యముపాసతే యే తే ప్రాప్నువన్తి హ్యణిమాదిసిద్ధీః॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణో నవమో మన్త్ర: ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోర్భిన్నఫలత్వే శ్రుతిరార్యవచః ప్రమాణయతి— అన్యదేవేతి। సంభవాత్సంభూతిరూపకార్యప్రజాపత్యుపాసనాదన్యదేవ భిన్నమేవాణిమాదిసిద్ధిరూపం ఫలం తత్త్వజ్ఞా ఆహుర్వదన్తి తథాఽసంభవాదసంభూతిరూపకారణావ్యాకృతాఖ్యప్రకృత్యుపాసనాదన్యత్ప్రకృతిలయాఖ్యం ఫలమాహుః కథయన్త్యుపాస్యోపాసనయోరభేదవివక్షయా సంభవాదసంభవాదిత్యుక్తం యే జ్ఞానినో నోఽస్మభ్యం భాష్యమతేఽన్వర్థసంజ్ఞా విజ్ఞానాభావాత్సంప్రదానత్వమ్। అస్మాన్వా। అకథితం చేతి వ్యాపారద్వయార్థత్వాద్వా ద్వికర్మత్వం తదుపాసనాద్వయతత్త్వం విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తస్తేషాం ధీరాణాం వాక్యమితి శేషః। అథవా ప్రసిద్ధత్వాద్వాక్యమితి

కర్మణోఽప్రయోగ ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వస్యావివక్షయా శేషే షష్ఠీ ధీరేభ్య ఇత్యర్థః। ఇతి పూర్వార్ధోక్తప్రకారేణ వయం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తః॥౧౦॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

అన్యత్ఫలం కార్యముపాసతాం స్యాదుపాసతాం కారణమన్యదేవ।

ఏతస్య తత్త్వం విబుధా య ఊచుస్తేషాం పురా వాక్యమితి శ్రుతం నః॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణో దశమో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

యత ఏవమత ఉభయోః సముచ్చయో యుక్త ఇత్యాహ— సంభూతిమితి। యః పుమాన్సంభూతిం చావర్ణలోపః పృషోదరాదిత్వాత్। అసంభూతిం ప్రకృతిమథవా సమ్యగ్భవత్యస్యాః కార్యమితి సంభూతిః కారణం పూర్వాపరసందర్భానుసారేణ వక్తురభిప్రాయస్యాభిధానియామకత్వాత్ప్రకృతిస్తాం చ పరం వినాశం చ। చేత్యర్థే। వినాశోఽస్యాస్తీతి వినాశం కార్యమ్। అర్శఆద్యచ్। తదుభయం కార్యకారణోపాసనాద్వయం సహ సముచ్చితం ఫలదమితి వేద జానాతి స వినాశేన హిరణ్యగర్భాఖ్యకార్యోపాసనేన। మృత్యుమనైశ్వర్యాదిదుఃఖజాతం తీర్త్వాఽతిక్రమ్యాసంభూత్యా। అథవా పూర్వోక్తప్రకారేణ సంభూత్యాఽవ్యాకృతాఖ్యకారణోపాసనేన। యథాఽస్మదపేక్షయాఽధికజీవనేన దేవా అమరాస్తథాఽఽపేక్షికమమృతం ప్రకృతిలయమశ్నుతే ప్రాప్నోతి॥౧౧॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

ఉపాసనే కార్యనిదానయోస్తే సమాశ్రితే వేద పరస్పరం యః।

తత్రాఽఽద్యయా ప్రాప్య స ఈశ్వరత్వం ద్వితీయయా యాతి లయం ప్రకృత్యామ్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

పూర్ణ ఏకాదశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

అధునా కర్మణోపాసనాం సముచ్చిచీషన్ప్రత్యేకముభయం ఫలం ప్రదర్శ్య నిన్దతి। అథవా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః ఫలం ప్రదర్శ్య కర్మణాం దేవతాన్తరోపాసనానాం చ ఫలం

దర్శయతి— అన్ధం తమ ఇతి। యే నరా అవిద్యాం విద్యా జ్ఞానం తద్భిన్నాఽవిద్యా తాం కర్మ కేవలముపాసతే తత్పరాః సన్తోఽనుతిష్ఠన్తి తేఽన్ధం తమో జన్మమరణరూపం ప్రవిశన్తి ప్రాప్నువన్తి య ఉ యే త్వశుద్ధచిత్తా అపి కర్మ న కుర్వన్తి కింతు కేవలాయాం విద్యాయాం దేవతోపాసనాయాం రతా ఆసక్తాస్తే కర్మాధికారే సత్యపి కర్మత్యాగేన ప్రత్యవాయరూపదోషయుక్తాః సన్తస్తతః కర్మానుష్ఠాతృభ్యో భూయ ఇవాధికమివ తమః సంసరణలక్షణం ప్రవిశన్తి ప్రాప్నువన్త్యుపాసనాఫలం నాశ్నువతే। కింతు సంసరన్తీతి భావః॥౧౨॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

ఉపాసతే కేవలకర్మజాలం యే సంసరన్తీహ పునః పునస్తే।

తేభ్యోఽధికం యాన్తి గతాగతం తే ఉపాసతే కేవలదైవతాని॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణో ద్వాదశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ఉక్తార్థే శ్రుతిర్విద్వద్వచః ప్రమాణయతి— అన్యదేవేతి। విద్యాయా దేవతోపాసనాయాః ఫలమన్యదేవ। విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతేర్దేవలోకప్రాప్తిలక్షణం ప్రార్ఘూ ఆహుః। తథాఽవిద్యాయాః కర్మణోఽన్యత్కర్మణా పితృలోక ఇతి వచనాత్పితృలోకప్రాప్తిలక్షణమాహుర్దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి శ్రుతేశ్చ। ఏవంప్రకారేణోభయతత్త్వవ్యాఖ్యాతృభ్యః పూర్వమస్మాభిః శ్రుతమస్తీతి తాత్పర్యం పదవ్యాఖ్యా తు వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనావన్మన్త్రే కృతా॥౧౩॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

బుధాః ఫలం కర్మణ ఆహురన్యత్స్వోద్ధేవతోపాస్తిఫలం తథాఽన్యత్।

యే తస్య తత్త్వం గురవో న ర్ఉచుస్తేభ్యః పురాఽస్మాభిరితి శ్రుతం హి॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

పూర్ణస్త్రయోదశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ఉభయోః సముచ్చయే ఫలమాహ— విద్యాం చేతి। విద్యాం చ దేవతోపాసనామవిద్యాం చ కర్మ తదుభయం సహ సముచ్చితం ఫలదాత్రితి యః పుమాన్వేద సోఽవిద్యయా కర్మణా మృత్యుం స్వాభావికమజ్ఞానం విస్మరణలక్షణం తీర్త్వా దూరీకృత్య విద్యయా దేవతోపాసనేనామృతం దేవతాత్మభావమశ్నుతే ప్రాప్నోతి తద్ధ్యమృతముచ్యతే యద్దేవతాత్మగమనమితి శ్రుతేః। అత్రార్థే శ్లోకయోజనా— యో దేవతోపాస్తిమథాపి కర్మ ఏకేన కార్యం పురుషేణ వేద। స్వకర్మణా మృత్యుమతీత్య విద్వాన్స విద్యయాఽఽప్నోతి హి దేవతాత్వమ్॥౧॥ అథవా కర్మణాముపాసనానాం చ ఫలం ప్రదర్శ్యాఽఽత్మజ్ఞానేనైవ కృతకృత్యతేతి శ్రుతిరుపపాదయతి వక్తృతాత్పర్యస్యాభిధానియామకత్వాత్। విద్యామాత్మజ్ఞానం చ పరమవిద్యాం చ కర్మేత్యుభయం పాఠక్రమాదర్థక్రమో బలీయానితి కర్మాఽఽత్మజ్ఞానం చ పూర్వాపరాధికారభేదేన సహైకపురుషకర్తవ్యత్వేన సముచ్చితం యో వేద సోఽవిద్యయా కర్మణోపాసనాఽపి మానసం కర్మైవ మృత్యుం స్వరూపావిస్మరణహేతుం చిత్తమలమనైకాగ్ర్యం తీర్త్వాఽతిక్రమ్య విద్యయాఽఽత్మజ్ఞానేనామృతం మోక్షమశ్నుతే। తమేవ విదిత్వాఽతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి శ్రుతేః॥౧౪॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

కర్మాఽఽత్మవిజ్ఞానమపి క్రమేణ సంపాద్యమేకేన నరేణ వేద।

యః కర్మణా చిత్తవిశుద్ధిమాప్య స విద్యయాఽఽప్నోత్యమృతం హి విద్వాన్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

పూర్ణశ్చతుర్దశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

ప్రథమవ్యాఖ్యాయాముక్తోపాసనావాన్యోగీ దేవతామన్తే ప్రార్థయతే— వాయురనిలమితి। ద్వితీయవ్యాఖ్యాయాం త్వాత్మజ్ఞస్యాఽఽప్తకామత్వేన దేహాన్తేఽన్యత్ర గమనం నాస్త్యాప్తకామో భవతి। న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్రైవ సమవనీయన్తే బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీతి శ్రుతేః। న చ ప్రార్థ్యం దేవతాన్తరం య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి శ్రుతేస్తస్య సర్వాత్మకత్వాదసంకల్పత్వాచ్చ। తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోక ఇత్యుక్తత్వాత్। అత ఆత్మజ్ఞవన్నాన్యస్యాత్రైవ కృతకృత్యతేతి నిదర్శయితుం సింహావలోకనన్యాయేన పూర్వోక్తవ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనావాన్దేవతాన్తరోపాసనావాంశ్చ లోకాన్తరగమనయోగ్యో యోగీ దేవతామన్తే ప్రార్థయేతేతి శ్రుతిరుపదిశతి— వాయురితి। మమ వాయుః శరీరస్థః ప్రాణః ప్రాణోపలక్షితం లిఙ్గశరీరముత్క్రాన్తం సదమృతం మృత్యునాఽనాప్తం తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమ ఇతి ప్రక్రమ్యాథేమమేవ నాఽఽప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః।

అనిలం సూత్రాత్మానం ప్రాప్నోత్వితి శేషః। యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్రైత్యాదినా వాయోరేవ పరలోకప్రాపకత్వోక్తేః। అథేదం స్థూలం శరీరం భస్మాన్తం భస్మైవాన్తః పరిణామో యస్య తాదృశం పృథివ్యంశత్వాదత్రైవ తిష్ఠత్వితి తాత్పర్యమ్। ఓమితి బ్రహ్మనామ। అవతి ప్రాప్నోతి సర్వాన్పదార్థానథవాఽవతి రక్షతి సర్వం భూతజాతమ్। అథవాఽవతి దీప్యత ఇతి స్వయంప్రకాశం బ్రహ్మ। ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత ఇతి గీతావాక్యాత్। తద్రూప క్రతో క్రతుర్యజ్ఞః। తద్ధేతుత్వాత్సంకల్పోఽపి ఋతుః। యథా ఋతుర్భవతి తత్కర్మ కురుత ఇతి శ్రుతేః। హే సంకల్ప స్మర। యన్మమేష్టం తత్స్మర। యం యం వాఽపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేవరమ్। తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావిత ఇతి భగవద్వాక్యాత్క్లీబే కల్పితే ప్రాప్తుం యోగ్యో భవతీతి క్లిప్క్వబిమాగమశ్చాన్ధసస్తస్మై క్లిబే జశాదేశోఽయస్మయాదిత్వేన పదత్వాత్। మయా ప్రాప్తుం యోగ్యాయ లోకాయ క్రియార్థోపపదస్యేతి కర్మణి చతుర్థీ తం దాతుం స్మర స్మరణావిషయం కురు కృతం యన్మయా బాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితం తత్స్మర స్మరేత్యస్య త్రిరావృత్తిః సంభ్రమేణం ప్రవృత్తత్వాత్॥౧౫॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

సూత్రం మరుద్యాతు వపుర్మమేదం భస్మాన్తముర్వీం ప్రణవాత్మకస్త్వమ్।

సంకల్ప్య యత్కర్మ కృతం మయేష్టం ప్రాప్యం చ లోకం మమ సంస్మరాద్య॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

పూర్ణః పఞ్చదశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

అథ కర్మకృత్సర్వాశ్రమేషు పరిచరితమగ్నిం ప్రార్థయతే— అగ్నే నయేతి। హే దేవ దీవ్యతి దీప్యత ఇతి దేవో ద్యోతనాత్మకాగ్నేఽస్మాంస్త్వదుపాసకాన్సుపథా గతాగతరహితేన మార్గేణ రాయే భోగ్యాయ ఫలాయ ముక్తిరూపాయ తాదర్థ్యే చతుర్థీ తదర్థం నయ ప్రాపయ। యతో భవాన్విశ్వాని సర్వాణి వయునాని జ్ఞానాని కర్మాణి వా విద్వాఞ్జానన్। కించ జుహురాణం హురేచ్ఛః సనో లుక్చలోపశ్చేతి సిద్ధం కౌటిల్యం వఞ్చనాత్మకం వ్యవహారార్థమాచరితమేనః పాపమస్మదస్మత్తో యుయోధ్యమిశ్రితం కురు నాశయేత్యర్థః। అమిశ్రణార్థకాద్యుధాతోరాదాదికాదపి బహులం ఛన్దసీతి శ్లురజితశ్చేతి హేర్ధిర్వా ఛన్దసీత్యపిత్త్వవికల్పాన్ఙిత్వాభావేన గుణః। నిష్పాపత్వే ముక్తియోగ్యత్వం స్యాదితి భావః। యతోఽధునా వయం నమస్కారమపి కర్తుమశక్తాః శరీరాపాటవాత్కిముతాన్యపరిచర్యామత స్తే తవ భూయిష్ఠాం బహుతరాం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం విధేమోత్తమపురుష ఆశీర్లిజో బహువచనం ఛన్దస్యుభయథేతి సార్వధాతుకత్వమఙ్గాలోపః క్రియామ। నమస్కారేణ వై

ఖల్వపీతి వచనాన్న మోఽస్తు నమోఽస్త్వితి బ్రూమ ఏతావత్రైవ త్వం ప్రసన్నో భవేతి తాపర్యమ్॥౧౬॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

జ్ఞానాని సర్వాణి విదంస్త్వమగ్నే సంప్రాపయాస్మాన్సుపథా విముక్తిమ్।

కౌటిల్యమేనః కురు నః పృథక్త్వాం కుర్మో నమోఽన్తే బహుధా స్వవాచా॥౧॥

ఈశావాసస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

సంపూర్ణః షోడశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

అథ పునరాదిత్యాన్తర్యామిపురుషోపాసనామభేదేన వర్ణయన్నైకాత్మ్యముపసంహరతి— హిరణ్మయేనేతి। హిరణ్మయేన హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం తదివ ప్రకాశాత్మకం తేన పాత్రేణ పిబన్తి రశ్మయో రసాన్యత్ర స్థితాస్తేన బిమ్బేన సత్యస్య। సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేర్బ్రహ్మణో ముఖం ముఖభిత్ర ముఖం ప్రధానం రూపమపిహితమాచ్ఛాదితం సర్వజనైరజ్ఞాతమస్తి। తథాఽపి యః ప్రసిద్ధోఽసౌ ప్రాకృతజనానాం పరోక్ష ఆదిత్యే సూర్యమణ్డలే స్వయంప్రకాశః సకలశక్త్యాధారభూతః పురుషః స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇతి శ్రుతేః। అన్తర్యామ్యస్తి స పునరసావిత్యనేనావధారణం స ఏవ।

అథవైతచ్ఛబ్దార్థోఽదఃశబ్దః। ఏష సర్వసమీపతరోఽహమితి ప్రత్యక్షతః స్వానుభవం శ్రుతిరధికారిణే ప్రదర్శయతి। స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి శ్రుతేః। ఓం ఓంకారవాచ్యం ఖమాకాశమివ వ్యాపకం బ్రహ్మాహమస్మీతి భావః। ఏవమేవ త్వమపి బ్రహ్మరూపోఽసీతి తాత్పర్యమ్॥౧౭॥ అత్రాయం సంగ్రాహకః శ్లోకః—

తేజోమయేనాపిహితం స్వరూపం సత్యస్య బిమ్బేన సదా పరం తు।

భానావసౌ యః పురుషోఽస్తి సోఽహం జ్ఞేయం విభు బ్రహ్మ సదోస్వరూపమ్॥౧॥

ఈశావాస్యస్య వివృతౌ కృతాయాం రామశర్మణా।

పూర్ణః సప్తదశో మన్త్రః ప్రీయతాం తేన రాఘవః॥౨॥

మాధ్యందినేశోపనిషద్రహస్యప్రకాశకం శ్లోకసమూహమేతమ్।
కృత్వాఽర్పితం శ్రీగురుపాదపద్మే పఠత్యజస్రం స విముక్తిమీయాత్॥౧॥

ఈశాఖ్యోపనిషద్రహస్యవివృతిం శ్రీరామశర్మాఽకృత
శ్రీకృష్ణాత్రికులోద్భవః కవివరః శ్రీసిద్ధరాజాత్మజః।
శాకే ఖేటగుణాచలావని ౧౭౩౯ మితే యామీశ్వరేఽబ్దే మధౌ
సేయం శ్రీరఘువీరపాదకమలే భక్త్యాఽర్పితా శ్రీమతి॥౨॥

ఇతి శ్రీమద్విద్వన్మకుటాలంకారహీరశ్రీరాజయోగివరిష్ఠశ్రీసిద్ధేశ్వరసూరిసూనునా శ్రీరామచన్ద్రపణ్డితేన విరచితా శ్రీమాధ్యందినీయేశావాస్యోపనిషద్రహస్యవివృతిః సమాప్తిమగమత్॥

॥ఓం తత్సత్॥

ఆనన్దభట్టోపాధ్యాయకృతమీశావాస్యభాష్యమ్।

ఓం దర్శపూర్ణమాసాద్యశ్వమేధాన్తం కర్మకాణ్డం సమాప్తమథేదానీం జ్ఞానకాణ్డం ప్రస్తూయతే— ఈశా వాస్యమితి। ఈశా వాస్యమిత్యాదీనాం మన్త్రాణామపి యథాకథంచన కర్మసు వినియోగః కిం న స్యాదితి కేనచిత్పృష్ట ఋచా పురుషం బ్రహ్మాణం దక్షిణతః పౌరుషేణ నారాయణేనాభిష్టౌతి సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపాదిత్యనేన షోడశర్చేనేత్యాది। తత ఈశా వాస్యమిత్యాదిమన్త్రాణాం కర్మసు ప్రమాణతోఽవినియోగాత్। యాగకల్పనాయాం తు విశేషం పరిహృత్యైవ యాగకల్పనా సా భవతి నేతరేతి శ్రీభగవచ్ఛంకరాచార్యో విరోధాదేవావినియోగస్తేషాం మన్త్రాణాం కర్మణీతి ప్రతిపాదయతి—

ఈశా వాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాస్తేషామకర్మశేషస్యాऽऽత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాదితి। తమేవం సవిస్తరం ప్రతిపాదయతి- యాథాత్మ్యమాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వాశరీరత్వాది వక్ష్యమాణం కర్మణా విరుధ్యత ఇత్యతో యుక్తస్తేషాం కర్మస్వవినియోగః। న చైవంలక్షణత్వం యాథాత్మ్యముత్పాద్యం సంస్కార్యం కర్తృత్వం భోక్తృత్వం యేన కర్మశేషతా స్యాత్।
సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపయోగాద్గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైతత్పరత్వాత్। తస్మాదాత్మనోऽపృథక్త్వాకర్తృత్వాది శుక్లత్వాది నోపాదాయ తస్య లోకబుద్ధిసిద్ధాని కర్మాణి విహితాని। యో హి దృష్టేన కర్మఫలేన బ్రహ్మవర్చసా వాऽదృష్టేన స్వర్గాదినా వాऽనుమీయతే। తత్ర చ ద్విజాతిరహం లక్షణాద్యధికారధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే। సోऽధిక్రియతే కర్మస్విత్యధికారవిదో వదన్తి। తస్మాదేతే మన్త్రా హ్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాऽऽత్మవిషయాః। స్వాత్మవికారాజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాదివిజ్ఞానముత్పాదయన్తి।
ఏవముక్తవిషయసంబన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్సంక్షేపతో వ్యాఖ్యాస్యామః। అస్య కృత్స్నస్యాధ్యాయస్య దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఋషిః। ఆత్మా దేవతా ప్రతిమన్త్రం చేశావాస్యం కుర్వన్నేవాసుర్యానామేతి త్రిస్రోऽనుష్టుభ ఆత్మదేవత్యా దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఋషిః। అత్ర చ కంచన పుత్రం శిష్యం వా గర్భాధానాదిభిః సంస్కారైః సంస్కృతశరీరమధీతవేదముత్పాదితపుత్రమిహ జన్మని జన్మాన్తరే వా యథాశక్త్యనుష్ఠితయజ్ఞాదినా క్షపితకల్మషం నిత్యానిత్యవస్తువివేకవన్తం దైవవశాత్కథంచిదిహాముత్రార్థఫలభోగవిరాగయుక్తం శమదమాదిసంపన్నం ముముక్షం శిక్షయతి। స్వయమాచార్యస్వరూపా సతీ శ్రుతిరాహ— ఈశా వాస్యమితి। ఈశ ఐశ్వర్యేऽస్య క్విబన్తం తృతీయాన్తం రూపమీశేతీష్ట ఇతీట్ తేనేశేశిత్రేశా తేన పరమేశ్వరేణ పరమాత్మనా సర్వజన్తూనామాత్మభూతేన స్వేనాऽऽత్మనేశా వాస్యం వసనివాసే వాస్యం నివసనీయం కిమితీదం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రతీయమానం సాక్షిదృశ్యం చేదమాత్మవ్యతిరిక్తం సర్వమిదమీశా వాస్యం సర్వేషు స్వకార్యేషు స్వకారణభూతే నివాస్యమ్। జగతి పృథివ్యాం జగత్యాం జగత్యుపలక్షితే జగతి కించేతి చకారో భిన్నక్రమః। జగతి వ్యక్తం చ లోకప్రసిద్ధం వస్తుజాతం తత్సర్వమీశా వాస్యం నివాస్యం స్వేనాऽऽత్మనానివాస్యమ్। కించ వస ఆచ్ఛాదనేऽహమేవేదం సర్వమితి పరమసత్యరూపేణేశా పరమాత్మనాऽనృతమిదం సర్వం వాస్యం ఛాదనీయమాచ్ఛాదనీయం కార్యస్య కారణసత్తాప్రకాశవ్యతిరేకేణాऽऽరోపితస్యాధిష్ఠానప్రకాశవ్యతిరేకేణ పృథక్సత్తాప్రకాశనాభావాదేవేదం సర్వం జగదీశా వాస్యమ్। యతః ప్రత్యగాత్మనః సచ్చిదానన్దలక్షణపురుషార్థరూపం స్వత ఏవ సిద్ధమ్। తేన స్వస్మిన్నారోపితస్యాహమిదం మమేదమిత్యేవమనాత్మకస్య సర్వస్యానర్థభూతస్య జగతస్త్యక్తేన త్యాగేన సర్వాధిష్ఠానభూతస్వస్వరూపయాథాత్మ్యానుభవసామర్థ్యసిద్ధేన త్యక్తేన త్యాగేనాऽऽత్మానం భుఞ్జీథాః। భుజోऽనవన ఇత్యస్య రూపమ్। పాలనేऽపి చ్ఛన్దస్యాత్మనేపదం భవత్యత ఆత్మానం భుఞ్జీథాః పాలయేథాః కృతం కృత్యం ప్రాప్తం ప్రాపణీయమ్। ఆత్మలాభాన్న పరం

విద్యత ఇతి శ్రుతేః। ఏవం త్యక్తేషణస్త్వం మా గృధః కస్యస్విద్ధనమ్। గృధు అభికాఙ్క్షాయామ్। కస్యస్విత్పరస్య ధనం మా గృధః। అభికాఙ్క్షాం మా కార్షీర్ధనవిషయాభికాఙ్క్షాం మా కార్షీరిత్యర్థః। స్విదితి నిపాతో వితర్కవచనః। అస్య సంపూర్ణకామత్వాదేవాన్యార్థవిషయాకాఙ్క్షా కింతు కర్తవ్యా న కర్తవ్యేత్యర్థః। విచార్యమాణే తథావిధస్యార్థస్యాభావాదేవాథవా మా గృధః కస్యచిద్ధనమిత్యాక్షేపార్థో న కస్యచిద్ధనమస్తి యద్గృధ్యేత। ఆత్మైవ సర్వమితీశ్వరభావనయా సర్వం ద్వైతమాత్రం త్యక్తమత ఆత్మన ఏవేదమాత్మన ఏవ తు సర్వం పరస్య కస్యచిసత్సంబన్ధిత్వేన ప్రతీయమానస్య స్వయం సంబధిత్వమాపాదయితుమభికాఙ్క్షాం మా కార్షీః స్వవ్యతిరేకేణాతో మిథ్యావిషయం గ్రహం మా కార్షీరిత్యర్థః। ఏవమాత్మవిదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసంన్యాసేనాఽఽత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మా రక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః।॥౧॥

అథైతస్యార్థస్య గ్రహణస్య తు సాధనత్వేనేదముపదిశతి— కుర్వన్నేవేదేతి। ఇహ కర్మభూమౌ శతం సమాః శతం వర్షాణి జిజీవిషేద్యది భవాఞ్జీవితుమిచ్ఛేత్తర్హి కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ భవాఞ్జీవిషేచ్ఛతం సమా ఇతి జీవతః పురుషస్య జీవితం పరమాయురనూద్య కుర్వన్కర్మాణీత్యవధీయతే। ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే నరాభిమానిని త్వయి। ఏవం జీవతి సతి కర్మ న లిప్యతే కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః। నాన్యథేతోఽస్తి। ఇతోఽస్మాద్యథోక్తప్రకారాదన్యథా ప్రకారాన్తరం నాస్తి। ఏకో జ్ఞానమార్గే ద్వితీయః కర్మమార్గ ఏవం ప్రకారద్వయాదన్యత్ప్రకారాన్తరం నాస్తీత్యర్థః। దేవతాభక్తిరప్యుభయాత్మికైన। అతో న విరోధః। ఏవం చేదశుభం కర్మ న లిప్యతే। కేచిదేవం యోజయన్తి— ఇహ లోకే కర్మాణి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదినా ముక్తిసాధనత్వేన విహితాని కర్మాణి కుర్వన్నేవ శతం సమాః సంవత్సరాణి జిజీవిషేదితి వ్యత్యయః। ఏవమిహైవం త్వయి వర్తమానే సతి తవ ముక్తిరస్త్వితి శేషః। నాన్యథేతోఽస్తి। ఇతః ప్రకారాదన్యథా ముక్తిర్నాస్తీత్యేతదుక్తం భవతి। యథా స్వర్గప్రాప్తేర్నానాభూతా విశేషాస్తథా ముక్తేర్న మార్గభేదోఽస్త్యపి త్వేక ఏవ మార్గో జ్ఞానలక్షణః కర్మ లిప్యతే నాస్తి యేన ప్రకారాన్తరేణ విద్యమానేన కర్మ లిప్యతే తథా ప్రకారాన్తరం నాస్తీత్యర్థః। అతః శాస్త్రవిహితాన్యగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వన్నేవ జిజీవిషేదితి। కథం పునరిదమవగమ్యత ఆద్యేన మన్త్రేణ ససంన్యాసజ్ఞాననిష్ఠోక్తా ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మనిష్ఠేతి జ్ఞానకర్మణోర్విశేషోపరోధం పర్వతసర్షపవదేవోక్తం న స్మరసి కిమిత్యాద్యుక్తమ్। యో జిజీవిషేత్స కర్మ కుర్వన్నేవేతి। ఈశా వాస్యమిదఁ సర్వం యత్కించ జగత్యాం జగత్। తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మా గృధః కస్య స్విద్ధనమితి। తేన జీవితే మరణే వా గృధిం మా కుర్విత్యరణ్యమియాదితి పదమతో న పునరియాదితి వ్యాసశాసనాత్। ఉభయోః ఫలభేదం చ వక్ష్యతి। ఇమౌ ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః। క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సంన్యాసపథశ్చ తయోర్న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి తైత్తిరీయకే। ద్వావిమావథ పన్థానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో నివృత్తిశ్చ సుభాషిత ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్య నిశ్చితముక్తం

శ్రీవేదవ్యాసేన వేదాచార్యేణ। శ్రీభగవతా— లోకేఽస్మిన్ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయాఽనఘ।
జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేణ యోగినామితి। విభాగం చానయోర్దర్శయిష్యామః॥౨॥

అథేదానీమవిద్వన్నిన్దాఽఽరభ్యతే విద్వత్ప్రశంసార్థమ్— అసుర్యా నామ త ఇతి।
పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురా అసుషు రమన్త ఇతి। తేషాం
సంభూతా లోకా అసూర్యా నామశబ్దః ప్రసిద్ధవచనస్తే లోకాః కర్మఫలాని జన్మాని యేషు లోక్యన్తే
దృశ్యన్తే భుజ్యన్త ఇతి। అన్ధేనాదర్శనాత్మకేన తమసాఽజ్ఞానలక్షణేనాన్ధకారేణాఽఽవృతా
ఆచ్ఛాదితాస్తాన్స్థావరాంస్తాల్లోకాంస్తే ప్రేత్య మృత్వేమం దేహం పరిత్యజ్యాభిగచ్ఛన్తి।
యథాకర్మ యథాశ్రుతం తే తాన్గచ్ఛన్తి। తే క ఇతి తానాహ— యే కే చాఽఽత్మహనో జనా ఇతి।
ఆత్మానం ఘ్నన్తీత్యాత్మహననమాత్మభేదదర్శనం తత్కుర్వన్తి తే కేఽవిద్వాంసః
స్వస్వరూపావిదస్తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో ముచ్యన్తే న త్వాత్మహనః॥౩॥

తర్హి తత్కీదృశమాత్మతత్త్వమితి తదాహ— అనేజదేకమితి। ఆత్మదేవత్యా త్రిష్టుప్।
అతివేగవాన్వాయుః ప్రసిద్ధస్తతో హి వేగవత్తరం మనస్తతోఽప్యతివేగవత్తరమాత్మతత్త్వం కథం
విరుద్ధమిదముచ్యతే నిశ్చలం జవీయ ఇతి। నైష దోషో నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వోపపత్తేః। తత్ర
నిరుపాధిస్వరూపేణోచ్యతే— అనేజదేకమితి। సోపాధిస్వరూపేణోచ్యతే— మనసో జవీయ
ఇతి। మనసోజవేనాన్తఃకరణస్య సంకల్పాదిలక్షణస్యోపాధేరనువర్తమానాత్తత్ర ప్రవృత్తిశ్చ
వ్యర్థం పురతః పురతశ్చాఽఽత్మతత్త్వం ప్రకాశత ఇతి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధమ్। ఇహైవ
దుఃస్థస్య మనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరసంకల్పనం నానాగమనం క్షణమాత్రాదిత్యతో మనసో
జవిష్ఠత్వం లోకే ప్రసిద్ధమ్। తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాద్విదూరం గచ్ఛతి ప్రథమం ప్రాప్త
ఇవాఽఽత్మచైతన్యాభాసో గృహ్యతే। అతో మనసో జవీయ ఇత్యాహ— కించ నైనద్దేవా
ఆప్నువన్నితి। ఏతదాత్మతత్త్వం దేవా ద్యోతనసాధనత్వాత్సర్వథాఽపి తదాత్మతత్త్వం
చక్షురాదీన్ద్రియాణి దేవా నాఽఽప్నువన్న ప్రాప్నువన్న విషయీకుర్వన్నితి।
ప్రకాశవిషయీకర్తుం వా శ్రమ ఏవ తత స్తేమ్యో మనో జవీయః। మనోవ్యవహారో వ్యవహితత్వాత్।
నాఽఽభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవ దేవతానాం విషయో భవతి యత్స్వాన్మనసోఽపి
పూర్వమర్షత్పూర్వమేవ గతం వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్। సర్వథాఽపి తదాత్మతత్వం
సర్వసంసారధర్మవర్జితం స్వేన నీరూపేణావిక్రియం సదుపాధికృతాః సర్వాః
సంసారవిక్రియా అనుభవతీవావివేకినాం మూఢానామేకమనేకమివ ప్రతిదేహం ప్రత్యాచక్షతే
స్వత ఇత్యేతదాహ— తద్ధావత ఇతి। తద్యత్ప్రసిద్ధమాత్మతత్వం తద్ధావతో దూరం
గచ్ఛతోఽన్యాన్మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణానత్యేత్యతీత్య గచ్ఛతీవ। ఇవార్థం
స్వయమేవ దర్శయతి— తిష్ఠదితి। తిష్ఠత్స్వయం సదిత్యర్థః। తస్మిన్నాత్మతత్త్వే సతి
చైతన్యస్వభావే మాతరిశ్వా మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయత ఇతి మాతరిశ్వా

సర్వప్రాణభృత్క్రియాత్మకః। యదా సర్వాణి కార్యకారణజాతాని యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని యత్సూత్రసంజ్ఞకం సర్వస్య జగతో విధారయితృ స మాతరిశ్వా। అపోఽప ఇతి కర్మనామ। అపః కర్మాణి ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాన్యగ్న్యాదిత్యపర్జన్యాదీనాం జ్వలనదహనప్రకాశవర్షాదిలక్షణాని యజ్ఞదానహోమాదీని దధాతి స్థాపయతి విభజతీత్యర్థః। సమష్టివ్యష్టిరూపో హ్యసౌ వాయుర్ధారయతీతి వా। భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః। సర్వా హి కార్యకారణాదివిక్రియా నిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపే సర్వస్యాఽఽదిభూతే సత్యేవ భవన్తీత్యర్థః। న మన్త్రాణాం జామితాఽస్తీతి పూర్వోక్తోఽర్థః॥४॥

కంచిద్విశేషం దర్శయన్నాహ— తదేజతి। యస్తు సర్వాణి భూతాని యస్మిన్సర్వాణి భూతానీత్యాత్మదేవత్యాస్త్రిస్రోఽనుష్టుభః। తదేజతి। తద్యత్ప్రకృతమాత్మతత్త్వంతదేజత్యుపాధిత ఏజతి చలతి। తన్నైజతి। తదేవ త్వాత్మతత్త్వమతో నైజతి నైవ చలతి। అచలమేవ సఞ్చలతీవ భవతీత్యర్థః। తద్దూరే। వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాత్తద్దూర ఏవ। తత్ ఉ ఏవ అన్తికేఽతిసమీపే విదుషామాత్మత్వాత్తదన్తిక ఏవ। అత్యన్తసమీప ఏవ న కేవలం దూరేఽన్తికే తదన్తోఽస్య సర్వస్య జగతోఽన్తరాత్మైవ। ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః। అస్య సర్వస్య జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య తదేవ సర్వస్య బాహ్యతో వ్యాపిత్వాదాకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదతో జ్ఞానఘన ఏవేతి శాసనాన్నిరన్తరమ్॥५॥

యస్తు శోధితతత్త్వంపదార్థో ముముక్షుః సర్వాణి భూతాన్యవ్యక్తాని స్థావరాన్తాని చేతనాచేతనాన్యాత్మానం త్వామన్వన్వేతి సదా పశ్యత్యాత్మవ్యతిరిక్తాని న ప్రపశ్యతి। అపి త్వాత్మన్యాత్మత్వేన పశ్యతీత్యర్థః। సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానం తేషు సర్వేషు భూతేషు చాఽఽత్మానమనుపశ్యతి తేషామపి భూతానామాత్మానమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి యథాఽస్య కార్యకరణసంఘాతరూపమాత్మానం సర్వప్రత్యయసాక్షిభూతం సత్యం కేవలమ్। నిర్గుణోఽనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తానాం స్థావరాన్తానామహమేబాఽఽత్మేతి సర్వభూతేషు చాఽఽత్మానం యస్తు పశ్యతి। తతస్తస్మాద్దర్శనాన్న విజుగుప్సతే జుగుప్సాం ఘృణాం న కరోతి గుపూ రక్షణే దేహాదికం గోప్తుం న గచ్ఛతీతి వా। జ్ఞానప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయమ్। సర్వా హి ఘృణాఽఽత్మనోఽన్యద్రష్టవ్యం పశ్యతో భవతి। ఆత్మానమేవ త్వనన్తేషు విశుద్ధం నిరన్తరం పశ్యతో న ప్రాణాదినిమిత్తమస్తీతి ప్రాప్తమేవ తతో న విజుగుప్సత ఇతి॥६॥

ఇమేమవార్థమన్యోఽపి మన్త్ర ఆహ। సర్వాసాం శ్రుతీనామత్రైవ తాత్పర్యమితి ప్రదర్శయితుమ్— యస్మిన్సర్వాణి భూతానీతి। యస్మిన్యథోక్త ఆత్మని సర్వాణి భూతాని తాన్యేవ భూతాని పరమార్థదర్శనాదాత్మైవాభూదాత్మైవ సంవృత్తః। పరమార్థతో విజానత

ఏవమాత్మతత్త్వం విజానత ఏతత్తస్మిన్కాలే తస్మిన్నవస్థావిశేషే తత్ర చాఽఽత్మని కో మోహః। ముహ వైచిత్యే కో మోహః కః శోకః కః సంసార ఏకత్వమనుపశ్యతః। శోకమోహౌ కామబీజమజానతో భవతి న త్వాత్మైకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః। కో మోహః కః శోక ఇతి। శోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోః సంసారమసంసారమిత్యజ్ఞానయోరాక్షేపేణ సంప్రదర్శనాత్సకారణస్య సంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్చేదః ప్రదర్శితో భవతి ॥౭॥

యోఽయమతీతేన మన్త్రేణోక్త ఆత్మా కింలక్షణ ఇత్యపేక్షాయామయం మన్త్రః ప్రవర్తతే— స పర్యగాదితి। ఆత్మదేవత్యా జగతీ। స యథోక్త ఆత్మా పర్యగాత్పరితః సమన్తాదగాత్పరితో గచ్ఛతి సర్వమవగచ్ఛతి వ్యాప్నోతి చ। ఆకాశవద్వ్యాపీ శుక్రం శుచ దీప్తౌ శుచిమద్దీప్తిమదిత్యర్థః। అకాయమశరీరం లిఙ్గశరీరబర్జితమవ్రణమహతమ్। అస్నావిరం స్నావాః శిరా న విద్యన్తే యస్య తదస్నావిరం కవిః క్రాన్తదర్శీ నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః। మనీషీ మనస ఈశితా సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః। పరిభూః సర్వేషాముపరి భవతీతి పరిభూః। స్వయమేవ భవతీతి స్వయంభూః। ఏషాముపరి భవతి యశ్చోపరి భవతి స స్వయమేవ సర్వో భవతీతి స్వయంభూః। స నిత్యముక్త ఈశ్వరః। యాథాతథ్యతో యథాతథా భావో యాథాతథ్యం యథాశ్రుతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్కర్తవ్యపదార్థాన్వ్యదధాదకరోద్విహితవాన్యథానురూపం వ్యధాదిత్యర్థః। శాశ్వతీభ్యః సభాభ్యః సంవత్సరాత్మభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః। అత్రాఽఽద్యేన మన్త్రేణ సర్వేషణాపరిత్యాగాజ్ఞ్ఞాననిష్ఠోక్తా। ప్రథమో వేదార్థః। ఈశా వాస్యమిత్యాదినా మా గృధః కస్యస్విద్ధనమితి। అజ్ఞానినాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాసంభవే సతి కుర్వన్నేవ కర్మాణి జిజీవిషేజ్జిజీవిషేరితి కర్మనిష్ఠా। ద్వితీయో వేదార్థః। అనయోశ్చిరంతనయోర్మన్త్రః ప్రదర్శితః— సోఽకామయత జాయా మే స్యాదితి తస్యాజ్ఞానినః కర్మాణి। మన ఏవాస్యాఽఽత్మా వాగ్జాయేత్యాదివచనాత్। అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ నిశ్చిత్తమవగమ్యతే। తథాచాఽఽత్మస్వరూపావస్థానం జాయాద్యేషణాసంన్యాసేనాఽఽత్మవిదా కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాఽఽత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శనాత్। కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యాదినా యజ్ఞ్ఞాననిష్ఠాసంన్యాసినస్తేఽసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాఽఽత్మనః స పర్యగాదితి వదతో మన్త్రైరూపాదిష్టో? యత్ర తత్రాధికృతా న కామిన ఇతి। యథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది— అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసంఘజుష్టమిత్యాది విభజ్యోక్తమ్। యే తు కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవస్తేభ్య ఇదముచ్యతే— అన్ధం తమ ఇత్యాదినా। కథం పునరిదమవగమ్యతే సాధ్యసాధనభేదోపమర్శనమ్। యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజా నతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః। యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం తత్ర కేనచిదపి కర్మణా జ్ఞానాన్తరేణ వా స మూఢః సముచ్చిచీషతి। భవతు సముచ్చిచీషయాఽవిద్వన్నిన్దా। తత్ర చ యస్య యేన సముచ్చయః సంభవతి న్యాయతః శాస్త్రతో వా తదిహోచ్యతే। దైవం విత్తం దేవతాదిజ్ఞానం కర్మసంబన్ధిత్వేనోపన్యస్తేన పరమాత్మవిజ్ఞానం విద్యయా దేవలోక ఇతి

పృథక్ఫలాశ్రయణాత్తతో జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దా సముచ్చిచీషయా నిన్దాపరైకైకస్య పృథక్ఫలాశ్రయణాద్విద్యయా తదారోహన్తి విద్యయా దేవలోకః। తత్ర దక్షిణా యన్తి కర్మణా పితృలోక ఇతి। న హి శాస్త్రవిహితం కించిదకర్తవ్యతామియాత్॥౮॥

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి। షడనుష్టుభః। ఆత్మదేవత్యాః। అన్ధం తమోఽదర్శనాత్మకం తమః ప్రవిశన్తి। కే యేఽవిద్యామవిద్యా కర్మేత్యర్థః। అవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవ కేవలాముపాసతే। తత్పరాః సన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః। తతో భూయ ఇవ తే తమః। తతస్తస్మాదన్ధాత్మకానద్భూయ ఏవ బహుతరమేవ తమః ప్రవిశన్తి తే క ఇతి। య ఉ విద్యాయాం రతా యే తు కర్మ హిత్వా య ఉ ఏవ విద్యాయామేవ రతా జ్ఞాన ఏవ రతాస్తతో బహుతరమేవ తమః ప్రవిశన్తి। అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి అవిద్వాంసోఽబుధా జనా ఇతి శ్రుతేః॥౯॥

అత్రావాన్తరఫలభేదం విద్యాకర్మణోః సముచ్చయే కారణమాహాన్యథా ఫలవదఫలచతోః సంనిహితయోరఙ్గాఙ్గిత్రైవ స్యాదితి— అన్య దేవాఽఽహురితి అన్యత్పృథగేవ విద్యయా క్రియతే ఫలమిత్యాహుః। అన్యదేవాఽఽహురవిద్యయా కర్మణాఽన్యదేవ ఫలం క్రియత ఇత్యాహుర్వేదాః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇత్యాదయః। ఇత్యేవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనం శుశ్రుమః। య ఆచార్యా నోఽస్మభ్యం తత్కర్మ చ జ్ఞానం చ విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తస్తేషామయమాగమః పారమ్పర్యాగత ఇత్యర్థః॥౧౦॥

యత ఏవం విద్యాం చావిద్యాం చేతి దేవతాజ్ఞానం కర్మ చేత్యర్థః। యస్తద్వేద తదుభయం జ్ఞానం కర్మ చ సహైకేన రూపేణానుష్ఠేయం యో వేద తస్యైవ సముచ్చయకారిణ ఏకపురుషార్థసంబన్ధక్రమేణ కిం స్యాదిత్యుచ్యతే— అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేతి। అవిద్యయా కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినా మృత్యుం స్వాభావికం రాగతః క్రియమాణం కర్మ జ్ఞానం చ మృత్యుశబ్దవాచ్యం తదుభయం తీర్త్వాఽతిక్రమ్య విద్యయా వేదాన్తజ్ఞానేనామృతం దేవతాత్మభావమశ్నుతే వ్యాప్నోతి। తద్వదత్రామృతమశ్నుతే యద్దేవతాత్మగమనమ్॥౧౧॥

అధునా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషనా ప్రత్యేకం నిన్దోచ్యతే—

అన్ధం తమ ఇతి। అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి కే యేఽసంభూతి సంభవనం సంభూతిః సా యస్య కార్యస్య సంభూతిస్తస్యా అన్యాఽసంభూతిః ప్రకృతిః ప్రక్రియతే కార్యం యయా ప్రకృతిః

కారణమవ్యాకృతాఖ్యాం తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతికారణమవిద్యాం కామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతే తే తదనురూపమేవ ఫలం తమోఽదర్శనాత్మకం ప్రవిశన్తి। తతస్తస్మాదపి భూయో బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి। కే యే ఉ ఏవ సంభూత్యాం రతాః సంభూత్యాం కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్య ఏవ రతాస్తే తతో భూయ ఇవ తమః ప్రవిశన్తి॥౧౨॥

అథాధునోపాసనయోః సముచ్చయకరణాయావయవఫలభేదమాహ—
అన్యదేవాఽఽహురితి। అన్యదేవ పృథగేవాఽఽహుః ఫలం సంభవాత్సంభూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణం ఫలమాహుర్వేదాః। తథాఽన్యదాహురసంభవాదసంభూతేరవ్యా కృతాదవ్యాకృతోపాసనాదన్యదేవ ఫలమాహుః। అన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి శుశ్రుమ। శ్రుతవన్తో వయం ధీరా యే నస్తద్విచచక్షిరే। య ఆచార్యా ధీరాణాం వచనం విచచక్షిరే। వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనాఫలవచనం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః॥౧౩॥

యత ఏవమతః సముచ్చయః సంభూత్యోర్యుక్త ఏవైకపురుషార్థత్వాదిత్యాహ—

సంభూతీం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయఀ సహ వినాశేన మృత్యుర్నాశో ధర్మో యస్య స తేన వినాశధర్మణా హిరణ్యగర్భోపాసనేనైశ్వర్యప్రాప్తిద్వారాఽనైశ్వర్యధర్మకామాదిదోషజాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా సంభూత్యా। అత్రాకారలోపశ్ఛాన్దసః। అసంభూత్యాఽసంభూత్యుపాసనయాఽవ్యాకృతోపాసనేనామృతం ప్రకృతిలయలక్షణం కారణత్వప్రాప్తిలక్షణమమృతమశ్నుత ఇతి తతశ్చ పునః సంసారో భవతీత్యేవమపరం విద్యాకర్మసముచ్చయే ఫలమభిహితమ్। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి। స్వతన్త్రస్య సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వస్య సమ్యగ్జ్ఞాతస్య ఫలమభిహితమేవం ద్విఃప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణో వేదార్థోఽనేన ప్రకాశితః। ప్రవృత్తిలక్షణస్య వేదార్థస్య విధిప్రతిషేధలక్షణస్య కృత్స్నస్య ప్రకాశనే ప్రవర్గ్యాన్తం బ్రాహ్మణముపయుక్తమ్। నివృత్తిలక్షణస్య ప్రకాశనే విద్యాముపాసత ఇతి। తత ఊర్ధ్వం బృహదారణ్యకం తత్రాపి ప్రాణాదివిషయోపాసనం న పరం కించిదన్యన్నిర్గుణబ్రహ్మపరమితి విభజ్య దర్శనీయమ్। కార్యం సగుణబ్రహ్మోపాసనావాక్యజాతం చాన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసత ఇత్యాదిషణ్మన్త్రప్రకాశితార్థస్య ప్రకాశన ఉపయుక్తమితరత్సర్వం నిర్గుణత్త్వైకనిష్ఠమితి। విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయఀ సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి యదుక్తం తత్ర కేన మార్గేణామృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్చిరాదిమార్గేణేత్యుచ్యతే॥౧౪॥

ఏవం యథోక్తోపాసనం కుర్వన్నుపాసకః స్వదేహస్యాన్తకాలే ప్రాప్త ఆత్మనోఽమృతత్వప్రాప్తిద్వారభూతమాదిత్యం యాచతే— హిరణ్మయేన పాత్రేణేతి। ఆదిత్యదేవత్యాఽనుష్టుబ్భే పూషన్త్వే సూర్యాస్మత్పోషక హిరణ్మయేన జ్యోతిర్మయేన పాత్రేణాఽఽధారభూతేన సత్యస్యాఽఽదిత్యమణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం ముఖం ద్వారమపిహితమ్। హిరణ్మయేన పాత్రేణ ద్వారస్యాపిధానం కృతమ్। అతస్తత్త్వం పూషన్నపావృణు పూషంస్తత్పిధానం త్వమపావృణ్వపగమయ। సత్యధర్మాయ సత్యస్య తవోపాసనాదహమపి సత్యధర్మో జాతః। సత్యం ధర్మో యస్య స సత్యధర్మాతస్మై సత్యధర్మాయ మహ్యం తదపావృణు। యద్వా వ్యత్యయః। సత్యధర్మాయ సత్యధర్మస్య తదృష్టయే॥౧౫॥

పూషన్నేకర్ష ఇతి। సూర్యదేవత్యా త్రిష్టుప్పోషణాత్పూషా రవిస్తత్సంబోధనం హే ఏకర్షే త్వయా సర్వస్య సంయమనాద్యమో హే యమ సూర్య సుష్ఠ్వీరణాత్సూర్యస్తత్సంబోధనం ప్రజాపతేరపత్యం ప్రాజాపత్యస్తత్సంబోధనం హే ప్రాజాపత్యైవం సంస్తూయ ప్రార్థయతే— వ్యూహ రశ్మీనితి। రశ్మీన్వ్యూహ విగమయ సమూహ తేజస్తేజస్తాపకం యజ్జ్యోతిస్తజ్జ్యోతిస్తత్సమూహమేకీ కురు। యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి। తే తవ యత్కల్యాణతమం మఙ్గలతమం రూపమ్। తత్తే తవ ప్రసాదాత్తద్రూపమహం పశ్యామి। కించ యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి। యోఽసౌ మణ్డలస్థో వ్యాకృతావయవో యః పురుషః పురుషా ఆహుః పూర్ణత్వాద్వా పురుషః సోఽహమస్మీత్యాదిత్యమేకీకృత్య పశ్యామీతి॥౧౬॥

ఏవం బ్రహ్మోపాసకస్య యోగినః శరీరపాతోత్తరకాలం శరీరం యద్భవతి తదాహ—

వాయురనిలమితి। లిఙ్గోక్తదేవత్యం యజుర్వాయుః ప్రాణోఽనిలం సూర్యాత్మమమృతమధిదైవతం స్వప్రకృతిం హిరణ్యగర్భాఖ్యం ప్రాణం ప్రతిపద్యతే। అథానన్తరమిదం ప్రతీయమానం శరీరమగ్నౌ హుతం భస్మాన్తం భవతి। కృతప్రయోజనత్వాత్। ఇదానీం యోగినో బలభూతం ప్రభూతం సర్వవేదసారం సర్వవేదమయమక్షరం కథ్యతే— ఓమిత్యవతేరాప్నోతేర్వా। ఓమితి పరమాక్షరస్య యోగినో బలభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రణవాఖ్యస్య స్థూలాదిగుణయుక్తస్య బ్రహ్మ ఋషిశ్ఛన్దో గాయత్రం పరమాత్మా దేవతా। శబ్దబ్రహ్మారమ్భే వినియోగః। అపి చ యాగహోమాదిషు శాన్తిపౌష్టికకర్మసు చాన్యేష్వపి కామ్యనైమిత్తికాదిష్వపి సర్వేష్వప్యోంకారస్య వినియోగః। ఓమితి పరబ్రహ్మణో నామనిర్దేశః। ఓం తద్బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతేః। బ్రహ్మవిష్ణుశివపరబ్రహ్మాత్మకోఽకారోకారమకారార్ధమాత్రాత్మకోఽయమోంకారఏవాన్త్యకాల

ఉత్తారక ఇతి దర్శయతి ఆత్మరూపశ్చ ఓంకారస్తత స్తేన తతమ్। ఇదానీం కృతం స్మారయతి— కృతం స్మర ఇతి। లిఙ్గోక్తదేవత్యం యజుః। క్రతో క్రతుః సంకల్పోఽనేన సంకల్పవిషయో యోగిభిర్లక్ష్యతే। హే క్రతో హే శ్రీభగవన్నగ్నే స్మర కృతం బ్రహ్మచర్యే మయా కృతం తత్స్మర న విస్మర్తవ్యమ్। హే క్రతో గార్హస్థ్యే మయా యత్కృతం తచ్చ స్మర। పునశ్చ యత్సాధు కృతం తత్సర్వం కృతం స్మర కృతం స్మరేతి। ఆదరార్థం పునర్వచనమ్। అథవా క్రతుశబ్దేన యజ్ఞః సంబోధ్యతే హే క్రతో హే యజ్ఞ। యజ్ఞశబ్దోపలక్షితో యజ్ఞాధ్యక్షో యజ్ఞహవిర్భాగభుక్శ్రీభగవాన్విష్ణుః సంబోధ్యతే శ్రీభగవన్విష్ణో కృతం స్మర మయా కృతం త్వయా కారితం స్మర కృతం స్మర కృతం స్మర కృతం స్మరేతి॥౧౭॥

మార్గం యాచతే— అగ్నే నయేతి। ఆగ్నేయీ త్రిష్టుప్। హే శ్రీభగవన్నగ్నే హే సర్వజ్ఞ నయ సుపథా దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం సుశబ్దః శోభనేన మార్గేణ దేవయానేనాస్మాన్నయ ప్రాపయ। రాయే ధనాయ కర్మజ్ఞానఫలోపభోగాయ వా। అస్మాన్యథోక్తజ్ఞానకర్మకారిణో నయేతి సంబన్ధః। హే దేవ విశ్వాని సర్వాణి కర్మాణి వయునాని కర్మాణి ప్రజ్ఞానాని తదనుష్ఠితాని చ విద్వాఞ్జ్ఞానవాంస్త్వం సుపథా నయేతి సంవన్ధః। కించ— యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః। అస్మదస్మత్తః సకాశాజ్జుహురాణం కుటిలం కుటిలవఞ్చనాత్మకమేనస్తత్కృతం చైనః పాపం యుయోధి యోధయ పృథక్కురు। తత్తే విశుద్ధాః సన్త ఇష్టం ఫలం ప్రాప్నుయామేత్యభిప్రాయః। కింతు వయమిదానీం కిమపి కర్తుం న శక్నుమః। అపి తు భూయిష్ఠాం బహుతరాం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం తే తుభ్యం విధేమ కుర్మః। కేవలనమస్కారవచనేన పరిచరేమేత్యర్థః॥౧౮॥

వన్దేఽహం మఙ్గలాత్మానం భాస్వన్తం వేదవిగ్రహమ్।

యాజ్ఞవల్క్యం మునిశ్రేష్ఠం కృష్ణం హరిహరం ప్రభుమ్॥౧॥

ఇతి
శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీవాసుదేవపురీపూజ్యపాదపరమకారుణ్యాసాదితశ్రీకృష్ణభక్తిసామ్రాజ్యస్య శ్రీమజ్జాతవేదభట్టోపాధ్యాయస్య సూనునా చతుర్వేదిశ్రీమదానన్దభట్టోపాధ్యాయేన విరచితే కాణ్వవేదమన్త్రభాష్యసంగ్రహే చత్వారింశోఽధ్యాయః॥౪౦॥

॥ఓం తత్సత్॥

అథానన్తాచార్యకృతమీశావాస్యభాష్యమ్॥

సర్వవేదైకసంవేద్యం హరిం దేవశిఖామణిమ్।
దేశతః కాలతశ్చైవ గుణతోఽనన్తమాశ్రయే॥౧॥

చత్వారింశే త్విహాధ్యాయే పరమాత్మనిరూపణమ్।
క్రియతే శోకమోహాదివర్జితైః పరలక్షణైః॥౨॥

ఈశా వాస్యమిత్యస్యాధ్యాయస్య కర్మసు వినియోగో నాస్తి। కింతు శుద్ధత్వైకత్వాపాపవిద్ధత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాద్యాత్మయాథాత్మ్యప్రతిపాదకత్వమ్। తస్మాద్విహితకర్మణా శుద్ధాన్తఃకరణస్యాధికారిణ ఆత్మస్వరూపప్రకాశనేన శోకమోహాదిసాధనమజ్ఞానం నివర్త్య స్వరూపం దర్శయతీత్యభిధేయసంబన్ధప్రయోజనవానితి వ్యాఖ్యాయతే। ఈశా వాస్యమాత్మదేవత్యోఽనుష్టుప్ఛన్దస్కోఽధ్యాయో దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఋషిర్ద్రష్టా। గర్భాధానాదిసంస్కారసంస్కృతమధీతవేదం జనితసుతం యథాశక్తికృతయజ్ఞం నిష్పాపం నిస్పృహం యమనియమోపేతం ముముక్షుముపసన్నం శిష్యం పుత్రం వా ఋషిరుపదిశన్నాహ— ఈశేతి। ఈశ ఐశ్వర్యే క్విబన్త ఈష్ట ఇతీట్। సర్వస్యేశితా పరమేశ్వరః। స హి సర్వజన్తూనామాత్మత్వాత్సర్వమీష్టే। తేనాఽఽత్మనేశా పరమేశ్వరేణేదం సర్వం ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధం విశ్వం బాస్యమ్। వస ఆచ్ఛాదనే। ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ప్రత్యయో ణిత్త్వాత్స్వరితః। ఆచ్ఛాదనీయం సర్వం తేన వ్యాప్తమిత్యర్థః। స ఏవాధస్తాత్స ఏవోపరిష్టాత్। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఇయద్వా ఇదం సర్వమీశా పరబ్రహ్మణా వాస్యం వస నివాసే వాసితముత్పాదితం స్థాపితం నియమితం చ। యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి। యమయత్యేష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాదిశ్రుతేః। న కేవలం

ప్రత్యక్షగమ్యమీశా వాస్యమపి తు సావరణం బ్రహ్మేణ్ణమిత్యాహ— యదితి।
యత్కించిచ్ఛ్రుతిప్రమాణసిద్ధం జగత్యాం జగత్ స్థావరజఙ్గమాత్మకం శేషం
విశ్వమీశేనోత్పాదితం స్థాపితం నియమితం చేత్యర్థః। అతః కారణాత్తేనేశా త్యక్తేన విసృష్టేన
దత్తేన స్వాదృష్టానుసారిణా విషయేణ భుఞ్జీథా భోగాననుభవేః। ఇతోఽధికం మా గృధో గృధు
అభికాఙ్క్షాయాం మా కాఙ్క్షీః। ఇతో మమాధికం భవత్వితి ధియం త్యజేత్యర్థః।
పరమాత్మాధీనత్వేన త్వదిచ్ఛాయా వ్యాహతత్వాదితి భావః। ఏవం సద్ధనం కస్యస్విత్స్విదితి
నిపాతో వితర్కే న కస్యాపీత్యర్థః। స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వమిదం ప్రశాస్తి
యదిదం కించేత్యాదిశ్రుతేర్ముఖ్యదాతా పరమేశ్వరో న
స్వామిసంబన్ధాలిఙ్గితమన్యత్ప్రాణిజాతమితి వైరాగ్యేణ భవితవ్యమితి తాత్పర్యమ్॥౧॥

ఇదానీం చిత్తశుద్ధ్యర్థం విహితమవశ్యమనుష్ఠేయమిత్యాహ— కుర్వన్నే వేతి।
కర్మాణ్యగ్ని హోత్రాదీని నిష్కామాణి ముక్తిహేతుకాని కుర్వన్నే వేహ లోకే శతం సమాః
శతవర్షపర్యన్తం జిజీవిషేత్। పురుషవ్యత్యయః ప్రకరణాత్। త్వం జిజీవిషేర్జీవితుమిచ్ఛేః।
భవాఞ్జిజీవిషేదితి వా। పురుషాయుషస్య శతవర్షమితత్వాచ్ఛతగ్రహణం
కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా। యావచ్ఛక్తి కర్తవ్యం న కదాఽపి త్యాజ్యమితి।
కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచన। మా కర్మఫలహేతుర్భూర్మా తే సఙ్గోఽస్త్వకర్మణీతి।
బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా మనీషిణః। లిప్యతే న స పాపేన
పద్మపత్రమివామ్భసేతి భగవద్వచనాత్। త్వయీతి విభక్తివ్యత్యయస్త్వైవం కర్మ కుర్వతో
జిజీవిషతో ముక్తిరస్తీతి శేషః। ఇతః ప్రకారాదన్యథా ప్రకారాన్తరేణ
ముక్తిర్నాస్తీత్యయమభిప్రాయః స్వర్గాదిప్రాప్తౌ యథా నానోపాయాః సన్తి న తథా ముక్తావిత్యర్థః।
బ్రహ్మార్పణబుద్ధ్యా కృతకర్మణా శుద్ధాన్తఃకరణస్యైవ ముక్తిరితి భావః। నను కర్మణోఽవశ్యం
ఫలేన భావ్యం కథం ముక్తిరిత్యాహ— న కర్మేతి। ముక్త్యర్థం క్రియమాణం కర్మ నరే మనుష్యే
త్వయి న లిప్యతే న బధ్యతే। స్వోచితేనా సంకల్పితఫలేన కర్మణా భగవన్తమారాధయన్తం
నరమపి త్వాం న ప్రాగుత్తరకర్మ బాధత ఇత్యర్థః।
ముక్తికారణాన్తఃకరణశుద్ధ్యాపాదకత్వేనోపక్షీణశక్తిత్వాత్। ఉక్తం హి— ద్వావిమావథ పన్థానౌ
యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో నివృత్తౌ చ విభాషిత ఇతి॥౨॥

అథ కామ్యపరాన్నిన్దతి— అసుర్యా ఇతి। యే కే చ యే కేచిజ్జనా ఆత్మహన ఆత్మానం ఘ్నన్తి
సంసారే సంబన్ధయన్తీత్యాత్మహనోఽవిద్వాంసః కామ్యకర్మపరా ఆత్మహన్తారస్తే ప్రేత్య మృత్వా
తాల్లోఁకానభిగచ్ఛన్తి। అభిరాభిముఖ్యే తే కే యే లోకా అసుర్యా అసురాణామిమేఽసుర్యా
అసుషు ప్రాణేష్వేవ రమన్త ఇత్యసురాః ప్రాణపోషణమాత్రపరా అజ్ఞానినః
కేవలవిషయాసక్తాస్తైః ప్రాప్యా అసుర్యాః కీదృశా అన్ధేన తమసాఽజ్ఞానాత్మకేన తమసాఽఽవతా
ఆచ్ఛాదితా అజ్ఞానాధిక్యకారిణోఽనాత్మజ్ఞాః పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః। ఉక్తం హి

భగవతా శ్రీగీతాయామ్— కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః। జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛన్త్యనామయమితి। అనేకచిత్తవిభ్రాన్తా మోహజాలసమావృతాః। ప్రసక్తాః కామభోగేషు పతన్తి నరకేఽశుచావితి। తస్మాద్యథాయోగం వర్ణాశ్రమవిహితకర్మణా భగవన్తమారాధయంస్తత్ప్రసాదేన నివృత్తస్వాన్తఃకలుషో జాతవైరాగ్య ఆత్మవిన్ముక్తో భవతీతి ప్రఘట్టకార్థః। బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే॥3॥

ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తీత్యాదిశ్రుతిభిర్బ్రహ్మజ్ఞానమేవ మోక్షసాధనమిత్యుక్తమ్। తద్బ్రహ్మ కింవిధమిత్యత ఆహ—

అనేజదితి। త్రిష్టుప్ఛన్దస్కేయమృక్తబ్రహ్మ। అనేజత్। ఏజృ కమ్పనే నైజతీత్యనేజత్। అకమ్పమానోఽభయమచలదితి కేచిత్తథాత్వేన మనసో జవీయ ఇత్యుత్తరవిరోధోఽజరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేతి శ్రుతేశ్చ। ఏకం సమాధికరహితమ్। న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత ఇతి శ్వేతాశ్వతరోక్తేః। యద్వా సర్వభూతేషు విజ్ఞానఘనరూపేణైకమ్। ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మేతిశ్రుతేః। మనసోజవీయో మనో హి వేగవత్ప్రసిద్ధం తతోఽపి జవీయో వేగవత్తరం జవోఽస్యాస్తీతి జవవదత్యన్తం జవబదితి జవీయ ఈయసుని కృతే విన్మతోర్లుగితి మతుపో లుగ్దేహస్థస్య మనసో దూరస్థబ్రహ్మలోకాదిసంకల్పనం క్షణమాత్రాద్భవతీతి మనసో వేగవత్తరత్వం తస్యాప్యగమ్యత్వాద్బ్రహ్మ మనసో జవీయ ఇత్యుపపద్యతే। కించ దేవా బ్రహ్మాద్యా అప్యేనద్బ్రహ్మ నాఽఽప్నువన్నాకర్త్స్న్యేనాజానన్। దేవా ద్యోతమానాశ్చక్షురాదయోఽప్యేనన్నాఽఽప్నువన్న గోచరీ కుర్వన్తీతి కేచిత్। తత్తు మనోగమ్యత్వాదేవాపీహ స్థితమ్। పూర్వం సర్వజగత్కారణమ్। యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇతి శ్రుతేః। అర్షత్ ఋష గతౌ, అర్షతీత్యర్షజ్ఞానస్వరూపం సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః। కించ లోకవిలక్షణమ్। లక్షణాన్తరమాహ— తిష్ఠదితి। తిష్ఠతీతి తిష్ఠత్స్వస్థానే స్థితమపి సర్వగతత్వాద్ధావతో ద్రుతం గచ్ఛతోఽన్యాన్మనఆదీనత్యేత్యతిక్రమ్య తిష్ఠత్యచిన్త్యశక్తికమిత్యర్థః। కించ మాతరిశ్వా మాతర్యన్తరిక్షే శ్వయతి వర్ధత ఇతి మాతరిశ్వా బాయుః। టుఓశ్వి గతివృద్ధ్యోరితిధాతుః। తస్మిన్బ్రహ్మణ్యపః కర్మాణి దధాతి ధారయతి। అప ఇతి కర్మనామ కార్యకారణజాతాని యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని యశ్చ సూత్రసంజ్ఞః సర్వస్య జగతో విధారయితా సర్వప్రాణభృచ్చేష్టకః సోఽపి వాయుః ప్రాణినాం చేష్టాలక్షణాని కర్మాణి తస్మిన్బ్రహ్మణి స్వాధిష్ఠానే సతి దధాతి సర్వచేష్టకో వాయుస్తస్యాపి చేతయితృ బ్రహ్మేత్యర్థః। భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదిశ్రుతేః। యద్వా మాతరిశ్వా వాయురపః కర్మాణ్యాప్యన్తే ప్రాప్యన్తే సుఖదుఃఖాని యాభిస్తా అపః కర్మాణి। ఆప్నోతేర్హ్రస్వశ్చేతి క్విప్ ధాతోర్హ్రస్వశ్చ। తాని కర్మాణి యజ్ఞహోమాదీని యస్మిన్దధాతి స్థాపయతి। సర్వప్రాణికర్మాణి సమర్పయతీత్యర్థః।

దేవా గాతువిదో గాతుం విత్త్వా గాతుమితమనసస్పత ఇమం నో దేవదేవేషు యజ్ఞఀ స్వాహా వాచి స్వాహా వాతేధా ఇతి సమిష్టయజుర్మన్త్రే వాయుస్థత్వోక్తేః సర్వకర్మాణి తావద్వాయౌ స్థాప్యన్తే సమష్టివ్యష్టిరూపోఽసౌ వాయురపి తాని సర్వాణి తస్మిన్దధాత్యతో యాగహోమాదీనాం కర్మణాం పరమాస్పదత్వం బ్రహ్మలక్షణమిత్యర్థః॥౪॥

రహస్యం సకృదుక్తం న చిత్తమారోహతీతి పూర్వమన్త్రోక్తమపి పునర్వదతి— తదితి। అనుష్టుప్త్రక్కృతమాత్మతత్త్వమేజతి చలతి తద్దైవ నైజతి చ। స్వతో నైవ బిభేతి। అభయమేవ సన్మూఢదృష్ట్యా బిభేతి చ యద్వైజతిరన్తర్భావితణ్యర్థః। తదేజయతి దుష్టాంస్తదేవ నైజయతి సదాచారానితి శేషః। పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్। ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ ఇతి స్మృతేః। కించ తద్దూరే దూరదేశేఽస్తి తదు తదేవాన్తికే సమీపేఽప్యస్తి సర్వగతత్వాత్। యద్వాప్తద్ధరేఽవిదుషామబ్దకోట్యాఽప్యప్రాప్యత్వాద్దూర ఇవేత్యర్థః। తద్వన్తికే విదుషాం హృద్యవభాసమానత్వాదన్తిక ఇవ న కేవలం దూరేఽన్తికేఽస్తి। కింత్వస్య సర్వస్య నామరూపక్రియాత్మకస్య జగతోఽన్తరభ్యన్తరే తదేవాస్తి। అస్య సర్వస్య బాహ్యతో బహిరపి తదు తదేవాస్త్యాకాశవద్వ్యాపకత్వాత్। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇతి శ్రుతేః। యద్వాఽస్య మన్త్రస్యార్థాన్తరమ్। పూర్వం కారణరూపముక్తమిదానీం కార్యరూపముద్దిశతి— తదితి। తదాత్మతత్త్వమేజతి సర్వజన్తురూపేణ స్థితం సచ్చలతి తదేవ నైజతి— స్థావరరూపావస్థం న చలతి తద్దూర ఆదిత్యనక్షత్రరూపేణ స్థితత్వాత్। తదు అన్తికే ధరాదిరూపేణ స్థితత్వాత్। అస్య సర్వస్య ప్రాణిజాతస్యాన్తర్మధ్యేఽన్తర్యామిరూపేణ స్థితం తదేవ యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరో యం విజ్ఞానం న వేద యస్య విజ్ఞానఀ శరీరం యో విజ్ఞానమన్తరో యమయతీతి శ్రుతేః। అస్య సర్వస్య జగతో బాహ్యతస్తదు తదేవ కాలరూపేణ విద్యమానత్వాత్। అన్తర్బహిః పురుషః కాలరూప ఇతి స్మృతేః। చేతనాచేతనరూపమనన్తం బ్రహ్మైవేత్యర్థ ఏవముపాసితురర్చిరాదిమార్గేణ గమనం నాస్తి। ఇహైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః। న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్రైవ సమవలీయన్తే। బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీత్యాదిశ్రుతేః। తద్వన్తిక ఇత్యత్ర ఉకారోఽపృక్తోఽస్పర్శాదితి ప్రాతిశాఖ్యేన సంధిః॥౫॥

అథోపాసనాప్రకారమాహ— యస్త్వితి। అనుష్టుభ్యః పునరధికారీ సర్వాణి భూతాన్యవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాని చేతనాచేతనాన్యాత్మన్సప్తమ్యా లుగాత్మన్యేవానుపశ్యతి। బ్రహ్మణ్యేవ సర్వాణి భూతాని స్థితానీతి జానాతి। ఆత్మానం చ సర్వభూతేష్వనుపశ్యతి। తతస్తస్మాద్దర్శనాన్న విజుగుప్సతే। జుగుప్సాం నాఽఽప్నోతి ముక్తో భవతీత్యర్థః। ఉపక్రోశో జుగుప్సా చ కుత్సా నిన్దా చ గర్హణే గుప్తాతోర్గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్నితి స్వార్థే సన్ప్రత్యయః। యో మాం పశ్యతి సర్వత్ర సర్వం చ మయి పశ్యతి। తస్యాహం న ప్రణశ్యామి స చ మే న ప్రణశ్యతీతి భగవద్వచనసమానార్థకో మన్త్రోఽయమ్॥౬॥

ఇమమేవార్థం ద్వితీయో మన్త్రో వదతీత్యాహ— యస్మిన్నితి। అనుష్టుబ్యస్మిన్నవస్థావిశేషే విజానతః సర్వాణి భూతాన్యాత్మని సన్తి। ఆత్మా చ సర్వభూతేష్వస్తీతి విశేషేణ జ్ఞానవతః పురుషస్య సర్వస్య ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యార్థవిచారేణ సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూత్। భవన్తి సర్వభూతేష్వవస్థిత ఆత్మైక ఏవేతి జ్ఞానం భవతి। సర్వభూతస్థితం యో మాం భజత్యేకత్వమాస్థితః। సర్వథా వర్తమానోఽపి స యోగీ మయి వర్తత ఇతి భగవదుక్తేః। తత్రావస్థావిశేష ఏకత్వమాత్మైకత్వమనుపశ్యతస్తస్య కో మోహః కః శోకశ్చావిద్యాకార్యయోః శోకమోహయోః సర్వథాఽసంభవాత్సకారణకస్య సంసారస్యాత్యన్తముచ్ఛేద ఇతి భావః। భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇతి శ్రుతేః॥౭॥

ఏవంభూతాత్మజ్ఞానినః ఫలమాహ— స ఇతి। జగతి యోఽధికారీ పూర్వోక్తప్రకారేణాఽఽత్మానం పశ్యతి స ఈదృశమాత్మానం పర్యగాత్ప్రాప్నోతి ఛన్దసి లుఙ్లఙ్లిట ఇతి సూత్రాద్వర్తమానే లుఙ్। కీదృశం శుక్రం శుక్లం శుద్ధం రలయోరభేదాద్విజ్ఞానానన్దస్వభావమ్। అకాయం న విద్యతే భోగార్థం కాయః శరీరం యస్య సః। తమకాయత్వాదేవావ్రణమచ్ఛిద్రం పూర్ణమిత్యర్థః। అస్నావిరం న విద్యన్తే స్నావాః శిరా యస్య సోఽస్నావిరస్తమ్। అకాయమిత్యనేన లిఙ్గశరీరనిషేధః। అస్నావిరమితి స్నావోపలక్షితధాతుమయస్థూలశరీరనిషేధ ఇత్యపునరుక్తిః। అత్రైవ హేతుగర్భవిశేషణమాహ— శుద్ధమనుపహతం సత్త్వరజస్తమోభిః ఏతదేవ స్పష్టయతి— అపాపవిద్ధం న పాపైర్విద్ధం క్లేశకర్మవిపాకాశయైరస్పృష్టమీదృశమాత్మానం జ్ఞానీ పర్యగాదిత్యన్వయః। కాయాదిరహితోఽపి పరమాత్మా జగత్సర్జనాది కరోత్యచిన్త్యశక్తిత్వాదిత్యాహ— కవిరితి। జ్ఞానీ యం పర్యేతి స ఆత్మా శాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః శాశ్వతీషు సమాసు విభక్తివ్యత్యయః। పాథాతథ్యతో యథాతథాభావో యాథాతథ్యం యాథార్థ్యం తేన యథార్థస్వరూపానర్థాన్పదార్థాన్వ్యదధాద్విదధాతి। కీదృశః స కవిః క్రాన్తదర్శీ సర్వజ్ఞో మనీషీ మేధావీ జ్ఞానస్వరూపః పరిభూః పరిభవతి సర్వం వశీ కరోతీతి పరిభూః। స్వయంభూః స్వయమేవాన్యదనపేక్ష్య భవతీతి స్వయంభూః స్వతన్త్రః కవిరిత్యుత్తరార్ధముపాసితుః ఫలకథనపరమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే తత్ప్రక్రమభఙ్గాదుపేక్ష్యమ్॥౮॥

ఇదానీం పూర్వోక్తప్రకారేణా నాత్మవిదః కర్మనిష్ఠాః సన్తః కర్మ కుర్వన్త ఏవ యే జిజీవిషన్తి తాన్ప్రత్యుచ్యతే—

అన్ధం తమ ఇతి। షడనుష్టుభః। విద్యావిద్యయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం నిన్దోచ్యతే। యే జనా అవిద్యా విద్యాయా అన్యాఽవిద్యా కర్మ తాం కేవలాముపాసతే కుర్వన్తి స్వర్గార్థాని కర్మాణి కేవలమనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః। అవిద్యేత్యత్ర తదన్యార్థే నఞ్బ్రాహ్మణ ఇతివత్। తే ప్రాణినోఽన్ధమదర్శనాత్మకం తమోఽజ్ఞానం ప్రవిశన్తి సంసారపరమ్పరామనుభవన్తీత్యర్థః। తతస్తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసః సంసారాద్భూయ ఇవ ఇవ ఏవార్థః। బహుతరమేవ తమస్తే ప్రవిశన్తి తే కే యే ఉ యే పునర్విద్యాయామాత్మజ్ఞానే దేవతాజ్ఞాన ఏవ రతాః కర్మ హిత్వా విహితకర్మాననుష్ఠానేన ప్రత్యవాయే సత్యన్తఃకరణశుద్ధ్యభావేన జ్ఞానానుదయాదితి భావః। అన్యేఽముం మన్త్రమన్యథా వ్యాకుర్వన్తి। యథా —
ఆత్మయాథార్థ్యజ్ఞానస్యైవాన్యథాజ్ఞాననిన్దయాఽఽవశ్యకత్వోపపాదనాయాన్యథాజ్ఞానస్యోక్తమసూర్యలోకసాధనత్వమనూద్యాన్యథాజ్ఞానానిన్దనస్య తతోఽప్యధికానర్థసాధనత్వమన్యేన మన్త్రేణోచ్యతే। న తు కేవలకర్మనిన్దనం తదభావే విద్యాయా అధ్యవసాయత్వాభావాత్కేవలకర్మణామప్రసక్తేః। కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదిత్యేవకరణం కర్మాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థేన కేవలకర్మకరణవిధానాభావాచ్చ। అత్రైవం యోజనా— కేఽవిద్యామన్యథాజ్ఞానముపాసతే తేఽన్ధం తమో నామ నరకం ప్రవిశన్తి। అసన్నేవ స భవతి। అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేదితి శ్రుతేః। అథ యే జనా విద్యాయాము ఆత్మయాథార్థ్యజ్ఞాన ఏవ రతా న త్వన్ధం తమః సాధనాన్యథాజ్ఞాననిన్దనే తే తతోఽన్యథాజ్ఞానం ప్రాప్య తమసః సకాశాద్భూయ ఇవ బహుతరమేవాన్ధం తమః ప్రవిశన్తీతి॥౯॥

జ్ఞానకేవలకర్మణోః ఫలభేదమాహ— అన్యదేవేతి। విద్యయాఽఽత్మజ్ఞానేనాన్యదేవ ఫలమమృతరూపమాహుర్బ్రహ్మవాదినః। అవిద్యయా కేవలకర్మణా సాధ్యమన్యదేవ ఫలం పితృలోకాదిరూపమాహుర్విద్వాంసః। కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాꣳ శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశꣳసన్తీత్యాదిశ్రుతేః। కథమేతదవగతమిత్యత ఆహ— ఇతీతి। ఇత్యేవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనమ్। య ఆచార్యా నోఽస్మభ్యం తత్కర్మ చ జ్ఞానం చ స్వరూపఫలతో విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తస్తేషామయమాగమః పారమ్పర్యాగత ఇతి భావః। ద్వితీయపక్షే తు విద్యయాఽఽత్మయాథార్థ్యజ్ఞానేనాన్యదేవ మోక్షైకదేశలక్షణం ఫలం ప్రాప్యమాహుర్వృద్ధా అవిద్యయాఽన్యథాజ్ఞాననిన్దయాఽన్యదేవ మోక్షైకదేశఫలరూపం ఫలమాహురితి ధీరాణాం వచనం శుశ్రుమ యే ధీరా నోఽస్మాన్ప్రతి తన్మోక్షసాధనం విచచక్షిరే వ్యాచచక్షిరే తస్మాదుపపన్నః సముచ్చయ ఇతి॥౧౦॥

సముచ్చయమాహ— విద్యామితి। విద్యాఽఽత్మజ్ఞానమవిద్యా కర్మాన్యథాజ్ఞాననిన్దనం వా చద్వయం పరస్పరసముచ్చయార్థం తదుభయం సహ యే పురుషార్థహేతుత్వేన యో వేద, ఏకేనైవ పురుషేణానుష్ఠేయమితి జానాతి।
సోఽవిద్యయేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాకృతాగ్నిహోత్రకర్మణాం మృత్యుం మారకమన్తఃకరణమలం

తీర్త్వాఽన్తఃశుద్ధ్యా కృతకృత్యో భూత్వా విద్యయాఽఽత్మజ్ఞానేనామృతం భావప్రధానో నిర్దేశః। అమృతత్వం మోక్షమశ్నుతే ప్రాప్నోతి। ఉక్తం హి శ్రీగీతాయాం భగవతా— యత్సాంఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం తద్యోగైరపి గమ్యతే। ఏకం సాంఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్యతీతి। సాంఖ్యయోగశబ్దౌ జ్ఞానకర్మపరౌ॥౧౧॥

ఉక్తమేవముత్తరమన్త్రత్రయేణ సమర్థ్యతే। అన్ధం తమ ఇతి। యేఽవిద్యాముపాసతే తేఽన్ధం తమః ప్రవిశన్తీత్యుక్తమ్। తత్రావిద్యాస్వరూపముచ్యతేఽసంభూతిమితి యే। ప్రాణినోఽసంభూతిం నాస్తి సంభూతిర్జగత ఉత్పత్త్యాదిర్యస్మాత్సోఽసంభూతిస్తం సంభూతేరుపలక్షణత్వాత్। పరమేశ్వరో న జగదుత్పత్త్యాదికర్తాఽపి తు స్వభావత ఏవోత్పద్యతేఽవతిష్ఠతే నశ్యతీత్యాత్మానముపాసతే। తేఽన్ధం తమః ప్రవిశన్తీత్యర్థః। యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తీత్యాదిశ్రుతేః। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధత్వాత్। అసత్యమప్రతిష్ఠం తే జగదాహురనీశ్వరమ్। అపరస్పరసంభూతం కిమన్యత్కామహేతుకమ్। ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య నష్టాత్మానోఽల్పబుద్ధయః। ప్రభవన్త్యుగ్రకర్మాణః క్షయాయ జగతోఽహితాః। ఆసురీం యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మని జన్మని। మామప్రాప్యైవ కౌన్తేయ తతో యాన్త్యధమాం గతిమితి భగవదుక్తంశ్చ। అన్యత్పూర్వవత్। యద్వా యమనియమాదిసంబన్ధవాన్విజ్ఞానాత్మా కశ్చిన్నాస్తి। జలబుబ్బుదవజ్జీవాః। మదశక్తివద్విజ్ఞానామిత్యాదిదుర్వాదినో బౌద్ధా అనేన నిన్ద్యన్తే। యే నరా అసంభూతిం న సంభూతిరసంభూతిస్తాం మృతస్య పునః సంభవో నాస్తి। అతః శరీరాన్తేఽస్మాకం ముక్తిరేవేతి య ఉపాసతే సిద్ధాన్తయన్తి తేఽన్ధం తమః ప్రవిశన్తి। తథా ఉ యే చ సంభూత్యామేవ రతాః సంభవత్యస్యా ఇతి సంభూతిః పరదేవతా తత్రైవాఽఽసక్తాః కర్మపరాఙ్ముఖాః స్వబుద్ధిమాలిన్యమజానానా ఆత్మజ్ఞానమాత్ర ఏవ రతా ఆత్మైవాస్తి నాన్యత్కర్మాన్యదితి కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డయోః సంబన్ధో నాస్తీత్యభిప్రాయవన్త ఇత్యర్థః। తే నరాస్తతోఽన్ధాత్తమసో భూయ ఇవ ఇవశబ్దో నిపాతో వహ్వర్థో బహుతరం తమో విశన్తి। యద్వా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం నిన్ధోచ్యతే తేన యథాసంభవనం సంభూతిః కార్యస్యోత్పత్తిస్తస్యా అన్యా అసంభూతిః ప్రకృతిః కారణమవ్యాకృతాఖ్యం తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యం ప్రకృతికారణమ్। అవిద్యాకామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాం య ఉపాసతే తే తదనురూపమేవాన్ధం తమః ప్రవిశన్తి సంసారమేవ ప్రాప్నువన్తి। యే తు సంభూత్యాం కార్యబ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాదావేవ రతాస్తే తతస్తస్మాదపి భూయో బహుతరమేవ తమః ప్రవిశన్తి॥౧౨॥

అథోభయోరుపాసనయోః సముచ్చయకారణమవయవతః ఫలభేదమాహ— అన్యదేవేతి। సంభవాత్సంభూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదన్యదేవ పృథగేవాణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణం ఫలమాహుః కథయన్తి ధీరాః। తథాఽసంభవాదసంభూతేరవ్యాకృతోపాసనాదన్యదేవ

ఫలముక్తమన్ధం తమః ప్రవిశన్తీత్యాహుః। క్లేశోఽధికతరస్తేషామవ్యక్తాసక్తచేతసామితి భగవదుక్తేః। ఇత్యేవంవిధం ధీరాణాం ధీమతాం వచః శుశ్రుమ। వయం శ్రుతవన్తో యే ధీరా నోఽస్మాకం తత్పూర్వం సంభూత్యసంభూత్యుపాసనఫలం విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తః॥౧౩॥

ఉక్తం సర్వముపసంహరతి— సంభూతిం చేతి। సంభూతిం సకలజగత్సంభవైకహేతుం పరబ్రహ్మవినాశం వినాశోఽస్యాస్తీతి వినాశమ్। అర్శఆదిభ్యోఽజిత్యచ్ప్రత్యయః। వినాశధర్మకం శరీరాదిసంసారతదుభయం శరీరిశరీరరూపం ద్వయం యో యోగీ సహైకీభూతం వేద జానాతి। నిత్యానిత్యం వస్తు వివేచయతీత్యర్థః। దేహభిన్నోఽహం దేహీ వాసం కర్మనిమత్తమితి జ్ఞాత్వా శరీరేణ జ్ఞానోత్పత్తికరాణి నిష్కామకర్మాణి కృత్వేశ్వరేఽర్పయతీతి భావః। స జ్ఞానీ వినాశేన వినాశవతా శరీరేణ సాత్త్వికకర్మానుష్ఠానద్వారా మృత్యుం తీర్త్వాఽన్తఃకరణశుద్ధిం సంపాద్య సంభూత్యాఽఽత్మజ్ఞానేనామృతత్వశ్నుతే ముక్తిం ప్రాప్నోతి। యద్వాఽస్యా అర్థాన్తరమ్। యథా— సంభూత్యసంభూత్యుపాసనయోరేకపురుషార్థత్వాత్సముచ్చయ ఏవ యుక్త ఇత్యాహ— సంభూతిం చేతి। అత్ర వినాశం వినాశేనేతిశబ్దద్వయేఽవర్ణలోపో ద్రష్టవ్యః పృషోదరాదిత్వాత్సాధురన్యదాహురసంభవాదితి ప్రకరణాత్। సంభూతిం వినాశం చ వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనద్వయం యః సహ వేదోభయముపాస్త ఇత్యర్థః। స యోగ్యవినాశేనావ్యాకృతోపాసనేన మృత్యుమనైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతం చ తీర్త్వాఽతిక్రమ్య సంభూత్యా హిరణ్యగర్భోపాసనేనామృతం ప్రకృతిలక్షణమశ్నుతే ప్రాప్నోతి। యద్వా సంభూత్యా సంభవతీతి సంభూతిర్హిరణ్యగర్భాదిదేవతా తయా సంభూత్యా సంభూత్యుపాసనయా మృత్యుమన్తఃకరణమలాదిరూపం తీర్త్వాఽతిక్రమ్యావినాశేన వినాశ ఉపలక్షణముత్పత్తివినాశాదిదోషరహితేన పరాత్మనా తజ్జ్ఞానే నామృతం మోక్షమశ్నుతే। ఇతి భిన్నక్రమేణ పదయోర్వ్యాఖ్యానమ్॥౧౪॥

ఏవం ప్రాప్తాధికారం శిష్యం ప్రతి పరమాత్మస్వరూపం నిరూప్య తత్సాక్షాత్కారో మోక్షసాధనమిత్యతీతగ్రన్థేనోక్తమ్। స చేశ్వరసాక్షాత్కారో న శ్రవణాదిమాత్రేణ భవతి। నాపి మోక్షః సాక్షాత్కారమాత్రేణ కింతు భగవదనుగ్రహాదేవ। నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేనాయమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి శ్రుతేః। అతోఽనుష్ఠితశ్రవణమననాదికేనాపి సాక్షాత్కారార్థం ప్రాప్తసాక్షాత్కారేణాపి చ మోక్షార్థం యథా భగవత్ప్రార్థనం కార్యం తత్ప్రకారప్రదర్శనార్థా హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యుత్తరమన్త్రాః। తత్రాఽఽదిత్యరూపోపాసనమాహ— హిరణ్మయేన పాత్రేణేతి। అనుష్టుబ్ధిరణ్మయమివ హిరణ్మయం జ్యోతిర్మయం యత్పాత్రం పిబన్తి యత్ర స్థితా రశ్మయో యత్ర స్థితానితి పాత్రం సూర్యమణ్డలం తేన తేజోమయేన మణ్డలేన సత్యస్యాఽఽదిత్యమణ్డలస్థస్యావినాశినః పురుషోత్తమస్య శ్రీభగవతో ముఖం ముఖమితి

సర్వవిగ్రహోపలక్షణమ్। లీలావిగ్రహస్వరూపమపిహితమాచ్ఛాదితం వర్తతే యత్తన్ముఖం హే పూషన్పుష్ణాతీతి పూషా తత్సంబోధనం హే భక్తపోషక పరమాత్మంస్త్వమపావృణ్యపావృతమనాచ్ఛాదితం కురు। కిమర్థం, సత్యధర్మాయ దృష్టయే। సత్యం సత్యజ్ఞానానన్దాత్మకం త్వద్రూపం ధారయతి హృదయే చిన్తయతీతి సత్యధర్మా తస్మై చతుర్థీ షష్ఠ్యర్థే సత్యధర్మస్య మదాదిభక్తజనస్య దృష్టయే దర్శనాయ సాక్షాత్కారాయ దృశిర్ప్రేక్షణేఽస్మాద్భావే క్తిన్ప్రత్యయః। వ్రశ్చభ్రస్జసృజమృజయజరాజభ్రాజచ్ఛశాం ష ఇతి శస్య షత్వం ష్టునాష్టురితి ష్టుత్వమిత్యృషిప్రార్థనమ్॥౧౫॥

ఏతదేవ స్పష్టీకృత్య ఋషిర్యాచతే— పూషన్నితి। ఉష్ణిగ్యజురన్తోష్ణిక్త్రిపదాఽన్త్యే ద్వాదశక ఇతి వచనాత్। హే పూషన్నే ఏకర్షే। ఏకశ్చాసావృషిశ్చైకర్షిః। ఋష జ్ఞానే హే ముఖ్యజ్ఞాన హే యమ యమయతి సర్వమితి యమో యోఽన్తరో యమయతీతి శ్రుతేః। హే సూర్య। సూరిభిర్జ్ఞేయత్వాత్స సూర్యః సూరిశబ్దాత్తద్ధితో యత్। యస్యేతి చేతీకారలోపః। హే ప్రాజాపత్య। ప్రజానాం పతిః ప్రజాపతిర్హిరణ్యగర్భస్తస్య వేదోపదేష్టృత్వేన ప్రియ యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం తస్మై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి సర్వానితి శ్వేతాశ్వశ్రుతేః। మదీయాత్రశ్మీన్ప్రకాశయన్వ్యూహ తేజఃసమూహం చ స్వరూపం బాహ్యం చ మదీయం జ్ఞానం విస్తారయేత్యర్థః। తథా యత్తే రూపం కల్యాణతమం పరమమఙ్గలం మఙ్గలానాం చ మఙ్గలమితి స్మృతేరస్తి తత్తే తవ ప్రసాదాదహం పశ్యామి। యద్వా హే పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య ప్రజాపతేర్ధర్మస్యాపత్య నరనారాయణాత్మత్రశ్మీన్మచ్చక్షుష ఉపఘాతకాన్వ్యూహ విగమయ। తేజ ఆత్మీయం జ్యోతిః- సమూహముపసంహర మద్దర్శనయోగ్యం కురు। అన్యత్సమానమ్। కేన ప్రకారేణ పశ్యసీత్యత ఆహ— య। ఇతి యోఽసౌ పురుషః పూర్షు శేతేఽసౌ పురుషోఽసౌ మణ్డలాన్తస్థో యః పురుషోఽసౌ తదితరమతీకస్థితశ్చ పురుషః సోఽహమస్మి భవామి సూర్యమణ్డలాదిప్రతీకస్యో మద్ధృద్యన్తస్థో జ్యోతీరూపశ్చైక ఏవేతి ప్రకారేణ తే రూపం పశ్యామీత్యర్థః। ఏతాదృశైక్యజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వాదితి భావః। అత్రాసౌ చ శాకటాయన ఇతి ప్రాతిశాఖ్యే న యవయోః పదాన్తయోః స్వరమధ్యే లోప ఇతి ప్రాప్తలోపప్రతిషేధాదసావసావితి ద్రష్టవ్యమ్॥౧౬॥

ఇదానీం మరిష్యతో మమ వాయురధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽధిదైవతాత్మానమనిలం ప్రవిశత్వితి ప్రార్థయతే— వాయురనిలమితి వాయురనిలం యజుషీ। ఓంమితిపరమాక్షరస్య యోగినామాలమ్బనభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రణవాఖ్యస్యాస్థూలాదిగుణయుక్తస్య బ్రహ్మ ఋషిశ్ఛన్దో గాయత్రం పరమాత్మా దేవతా శబ్దబ్రహ్మరమ్భవిరామే చ యాగహోమాదిషు శాన్తిపౌష్టికకర్మసు చాన్యేషు వినియోగోఽస్య కృతో త్రిభిర్యజ్ఞాన్యోగీ స్మారయతీత్యనుక్రమణీ। హే పరమాత్మన్మరిష్యతో మమ వాయుః ప్రాణో వాయుగ్రహణం సప్తదశలిఙ్గోపలక్షణార్థమ్। తథా చ సప్తదశాత్మకలిఙ్గరూపః ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం హిత్వాఽధిదైవతరూపం

సర్వాత్మమమృతం సూత్రాత్మానమనిలం ముఖ్యప్రాణం ప్రతిపద్యతామితి వాక్యశేషః। వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రేణ వాయునా హి గౌతమ తత్సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సందృబ్ధాని భవన్తీతి శ్రుతేః। జ్ఞానకర్మసంస్కృతం లిఙ్గముత్క్రమయత్విత్యర్థః। అథానన్తరమిదం స్థూలశరీరమగ్నౌ హుతం సద్భస్మాన్తం భస్మైవాన్తో యస్య తద్భస్మాన్తం భస్మవసానం భూయాత్కృతప్రయోజనత్వాత్। ఓంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యం బ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే ఓం హే క్రతో సంకల్పాత్మక స్మర యన్మమ స్మర్తవ్యం తస్యాయం కాలః సముపస్థితోఽతః స్మర యస్త్వం బ్రహ్మచర్యే గార్హస్థ్యే చ మయా పరిచరితస్తత్స్మర। తథా కృతం యన్మయా బాల్యప్రభృత్యద్య యావదనుష్ఠితం కర్మ తచ్చ స్మర। క్రతో స్మర కృతం స్మరేతి పునర్వచనమాదరార్థమ్। యద్వా ప్రత్యక్షత ఏవ దేహస్య భస్మాన్తత్వదర్శనాద్దేహనాశే చ తదన్తర్గతస్య బ్రహ్మణో జీవన్మరణాద్యవశ్యంభావాదిత్యాశఙ్కాయామిదముచ్యతే। అత్రాయమర్థో యద్యపీదం శరీరం భస్మాన్తం దృశ్యతే తథాఽపి తదన్తర్వర్తినః పరమేశ్వరస్య న మరణాదిదోషప్రసఙ్గః। కుతో వ్యత్యయాదనిలపనిలో వాయుర్యదాఽమృతమమృతోఽథ తదా బ్రహ్మామృతమితి కిం వక్తవ్యం తదమృతత్వస్య కైముత్యసిద్ధత్వాదితి। నను సంసారిణో వాయోః కథమమృతత్వం సంభవతి యదుపచారేణ తర్హీశ్వరస్యాపి తథావిధమమృతత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య వాయోర్దేహనాశేఽపి తత్కార్యవిజ్ఞానతిరోభావాభావోఽస్త్యేవ। వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సందృబ్ధాని భవన్తి। మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయుః సైషాఽనస్తమితా దేవతా యద్వాయురితి బృహదారణ్యకశ్రుతేః। అథ ప్రణవప్రతీకం ప్రార్థయతై— ఓంమితి। ఓం ఓతత్వాదిగుణయుక్త హే క్రతో జ్ఞానరూప మాం స్మర। మయా కృతం ధ్యానాదికం చ స్మర। అభ్యాసస్తాత్పర్యార్థః। అభ్యాసేనార్థవిశేషం మన్యత ఇతి యాస్కోక్తేః పరమాత్మకర్తృకం స్మరణం భక్తానుగ్రహోన్ముఖం త్వమేవ। అవతీత్యోమ్। అవ రక్షణ ఇత్యస్మాద్ధాతోరన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్త ఇతి మనిన్। తతోఽవతేష్టిలోపశ్చేతి పఞ్చమీనిర్దేశాదవతేః పరస్య మనినష్టిలోపే కృతే జ్వరత్వరస్రివ్యవిమవాముపధాయాశ్చేతి ధాతోరకారవకారయోరూఠౌ తయోః సవర్ణదీర్ఘే సతి సార్వధాతుకేతి గుణే రూపసిద్ధిర్ధాతోరన్తత్వాదుదాత్తత్వం త్రిమాత్రత్వం ప్రాతిశాఖ్యాత్॥౧౭॥

సాక్షాత్కారప్రార్థనానన్తరమగ్నిప్రతీకం భగవన్తం మోక్షం ప్రార్థయతే— అగ్నే నయేతి। అగస్త్యదృష్టాఽఽగ్నేయదేవత్యా? అన్తే యజ్ఞాన్యోగీ స్మారయతీతి కాత్యాయనస్మరణాత్। హే దేవ క్రీడాదిగుణవిశిష్ట హేఽగ్నేఽగ్నిప్రతీక భగవన్నస్మాన్సుపథా శోభనేన మార్గేణ దేవయానలక్షణేన నయ గమయ। సుపథేతి విశేషణం దక్షిణాయనమార్గనివృత్త్యర్థమ్। యతో గతాగతలక్షణేన దక్షిణాయనమార్గేణ నిర్విణ్ణా వయం యతోఽగ్నే త్వాం యాచామహే। పునర్గమనాగమనవర్జితేన శోభనమార్గేణాస్మాన్కర్మఫలవిశిష్టాన్నయ। సుపథేత్యత్ర ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్ష ఇతి అప్రత్యయో నానిత్యత్వాత్సమాసాన్తవిధేః। వృద్ధిరాదైచ్ ఇతివత్। కిమర్థం రాయే ధనాయ ముక్తిలక్షణాయ। కీదృశస్త్వమ్। విశ్వాని సర్వాణి వయునాని

కర్మాణి ప్రజ్ఞానాని వా విద్వాఞ్జానన్కించ జుహురాణం హుర్చా కౌటిల్యే। శానచ్, జుహోత్యాదిత్వేన ద్విత్వాదౌ సతి రూపమ్। కుటిలం ప్రతిబన్ధకవఞ్చనాత్మకమేనః పాపమస్మదస్మత్తః సకాశాద్యుయోధి పృథక్కురు వియోజయ నాశయేత్యర్థః। యు మిశ్రణామిశ్రణయోరదాదిత్వాచ్ఛప్లోపాద్విత్వే ఛాన్దసం హేర్ధిత్వమ్। తతో విశుద్ధాయ తే తుభ్యమ్। అనుదాత్తత్వాద్యుష్మదాదేశః। భూయిష్ఠాం బహుతరాం నమఉక్తిం నమస్కారవచనం విధేమ కుర్యామ। ఈదృశాభీష్టసాధకస్య తవ ప్రతికరణం నమస్కారపరమ్పరైవ నత్వన్యత్ప్రత్యుపకరణమస్తీతి భావః। యద్వా హే దేవగ్నేఽస్మాన్సుపథా పునరావృత్తివర్జితేనార్చిరాదిమార్గేణ రాయే మోక్షాఖ్యవిత్తాయ నయ ముక్తిదో భవ। కుతో హే దేవ ఆసంసారమస్మదనుష్ఠితాని విశ్వాని పూర్ణాని మోక్షాయ పూర్వాప్తాని వయునాని సత్కర్మాణి। వయునమితి కర్మనామేతి నిఘణ్టూక్తేః। యద్వా వయునాని శ్రవణమనననిదిధ్యాసరూపాణి జ్ఞానాని భవాన్వేద త్వద్దత్తయా వయునయేతి భాగవతే వయునశబ్దస్య జ్ఞానార్థకత్వాత్। నను ప్రారబ్ధకర్మభిర్బద్ధస్య తవ కథం మోక్ష ఇత్యత ఆహ— అస్మాఞ్జుహురాణమల్పాన్కుర్వత్। సంసారే పరివర్తయదిత్యర్థః। హ్వార చలన ఇతి ధాతుః। ఛాన్దసత్వేన హ్వాదిరీదృశమేనః పాపమనిష్టం కర్మేత్యర్థః। తదస్మదస్మత్తో యుయోధి వియోజయ వయం చ తే తుభ్యం భూయిష్ఠాం నమఉక్తిం విధేమ। నచ ప్రకారాన్తరేణ ప్రతికర్తుం శక్నుమ ఇత్యర్థః॥౧౮॥ ఇతి చత్వారింశ ఏక ఏవానువాకః।

ఇతి శ్రీమన్నాగదేవభట్టాత్మజేన ప్రథమశాఖినా శ్రీమదనన్తాచార్యేణ విద్వజ్జనకృపాపాత్రభూతేన విరచితాయాం వేదార్థదీపికాయాం కాణ్వశాఖీయసంహితాభాష్యే చత్వారింశోఽధ్యాయః॥

॥ ఓం తత్సత్ ॥